

De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland

Thomas Coomans

De dominicanenkerken van Maastricht, Zutphen, Den Haag en Zwolle zijn samen met die van de franciscanen in Maastricht en Bolsward de enige middeleeuwse bedelordekerken die zo af en toe genoemd worden in studies over de Nederlandse architectuurgeschiedenis. In het recent gepubliceerde overzichtswerk van de Europese bedelordearchitectuur komen alleen de twee kerken van Maastricht voor.¹ Maar gedurende de Middeleeuwen stichtten de bedelorden (franciscanen, dominicanen, karmelieten en augustijnen) niet minder dan 57 kloosters in 43 verschillende Nederlandse steden. Een totaaloverzicht van dit ondergewaardeerde gebouwde erfgoed en van de betekenis ervan binnen de middeleeuwse steden was daarom gewenst.

Geïnspireerd door het grensoverschrijdende karakter van een onderzoek naar de middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland en België, stelde de Universiteit Leiden mij in staat om met een aanstelling als postdoc twee jaar lang te werken aan het *Kunsthistorisch Instituut* aldaar.² Het onderzoek, dat zich beperkte tot de mannenkloosters, werd gepubliceerd in 2001.³ Het voorliggende artikel concentreert zich op de gebouwen binnen de grenzen van het huidige Nederland.

De stand van het onderzoek

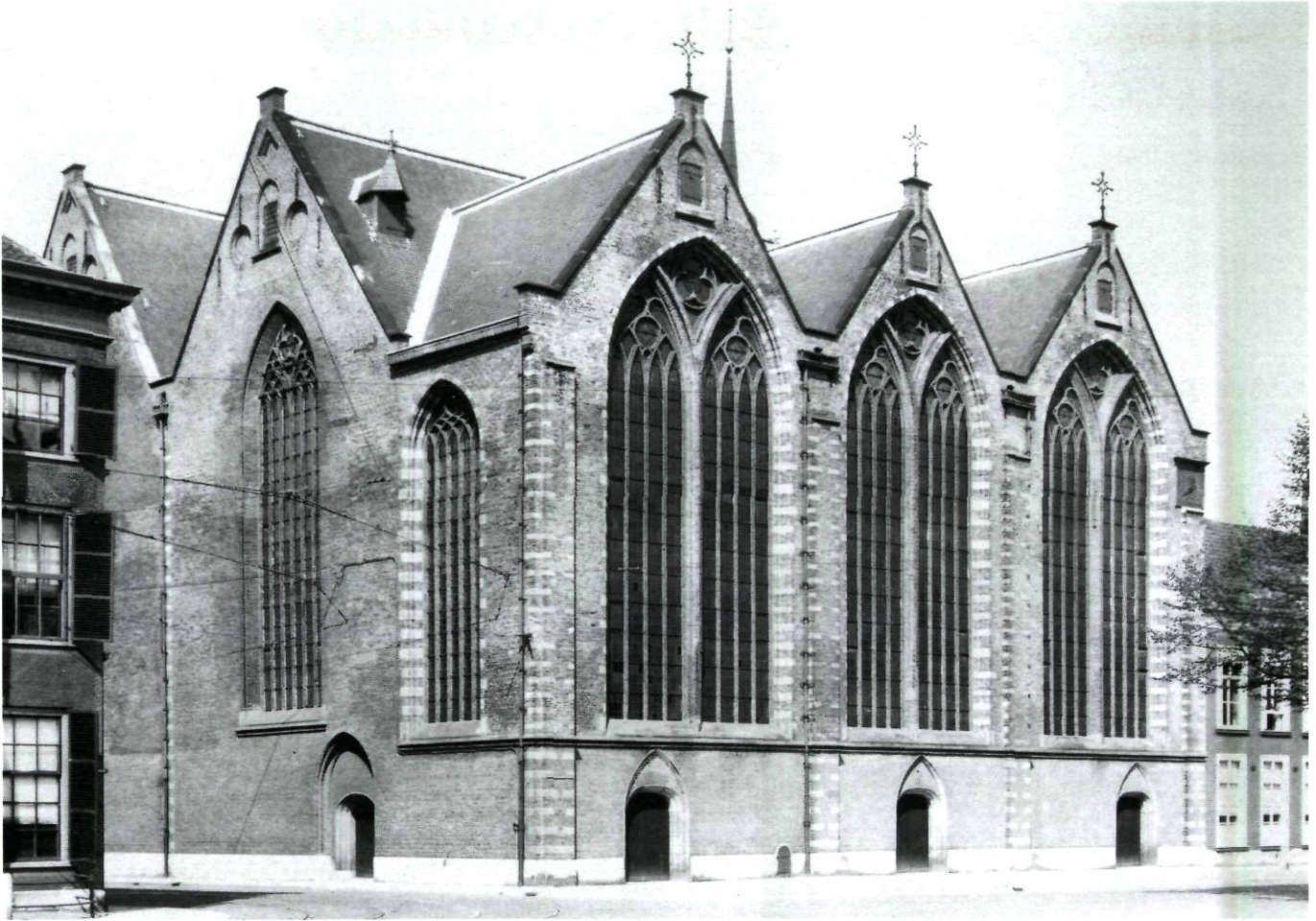
De beschikbare werkinstrumenten en de literatuur over de bedelorden zijn van ongelijk niveau en betreffen over het algemeen niet de architectuur.⁴ Wel profiteerde het onderzoek van de dynamiek die voortkwam uit de hypothese die Jacques Le Goff in 1968 lanceerde over de relatie tussen de verspreiding van de bedelorden en het proces van verstedelijking in de westerse Middeleeuwen.⁵ “Als indicator van *le fait urbain* [verstedelijking] hanteerde de Franse historicus de aanwezigheid van een bedelordeklooster, in de veronderstelling dat zo’n klooster altijd in een stad werd gesticht en dat omgekeerd in geen enkel stedelijk centrum een klooster van de bedelorden (of ‘mendicanten’) ontbrak. In tegenstelling tot de gebruikelijke technieken van het historische stadsonderzoek steunde men dus niet op een juridisch, politiek, demografisch, economisch of administratief criterium.”⁶

Het historische onderzoek van de laatste decennia concentreerde zich op de 13de eeuw - de tijd van de stichtingen en de eerste grote bloeiperiode - en op de sterk verstedelijkte gebie-

den. Dit leidde tot de studies van Peter Henderikx over de graafschappen van Holland en Zeeland.⁷ Maar de geschiedenis van de bedelorden in de andere Nederlandse vorstendommen, evenals hun ontwikkeling in de late Middeleeuwen, moet nog geschreven worden.

Zo waren de hervormingen die de bedelorden in de 15de eeuw in de Bourgondische Nederlanden kenden, bijzonder belangrijk en complex.⁸ Deze periode werd gekenmerkt door een tweede golf stichtingen, door de reorganisatie van de ordeprovincies en door het verrijzen van belangrijke bouwwerken. De Reformatie en de daarop volgende godsdienstoorlogen die de Nederlanden in de 16de eeuw verscheurden, troffen de bedelorden nog meer dan andere kloosterorden. Vele broeders werden aangetrokken door de Reformatie - Luther zelf was een augustijn - terwijl anderen de Hervorming juist fanatiek met hun prediking probeerden te bestrijden - 13 van de 19 *Martelaren van Gorkum* waren bedelbroeders. Het opstandige klimaat in de steden bleek fataal voor een groot aantal kloosters, hun boekenverzamelingen, archieven en gebouwen. Het eindpunt van dit onderzoek is de grote breuk die optreedt in de periode 1570-1585: in die jaren kwam het tot de opheffing van alle kloosters in de noordelijke provincies. Door hun ligging in de steden vormden de bedelordekloosters het mikpunt van grondspeculatie. Vele kloosters werden afgebroken. In de meeste gevallen werd de grond verkaveld volgens een nieuw stratenpatroon en werd het bouw materiaal hergebruikt, met name voor de versterking van de vestingmuren.

Van slechts 13 van de 57 middeleeuwse kloosters is de kerk bewaard: bij de dominicanen in Den Haag (*Kloosterkerk*) (afb. 1), Leeuwarden (*Grote- of Jacobijnerkerk*), Maastricht (*Dominicanenkerk*), Zutphen (*Broederenkerk*) en Zwolle (*Broerenkerk*); bij de franciscanen in Bolsward (*Broerekerk*), Deventer (*Broederenkerk*, thans R.K. kerk van St. Lebuinus), Kampen (*Broederkerk*), Maastricht (*Minderbroederskerk* thans Rijksarchief Limburg), Roermond (*Minderbroederskerk* thans Reformatorische Kerk) en Weert (*Minderbroederskerk*); bij de karmelieten in Utrecht (*Sint-Catharinakerk*) en bij de augustijnen in Dordrecht (*Augustijnenkerk*). Acht kerken worden nog voor de eredienst gebruikt, maar sinds de franciscanen in 1999 hun klooster in Weert verlieten, is er geen enkele middeleeuwse kerk meer die door een bedelorde wordt bediend. Nog in het nabije verleden werden drie kerkgebouwen verwoest: de kerk der franciscanen in Groningen

Afb. 1. Kloosterkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Den Haag, thans N.H. kerk: gevels aan de Lange Voorhout (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, circa 1950).

in 1894 (*Broerkerk* of *Academiekerk*), die in Leeuwarden in 1940 (*Galileëkerk*) en die van de dominicanen in Nijmegen in 1944-1951 (*Sint-Dominicus-* of *Broerskerk*). Van de meest recente verwoestingen moet vooral de afbraak van het dominicanenklooster in Maastricht ten gunste van een warenhuis in 1969 worden betreurd. Tot slot zij de franciscanenkerk in Bolsward genoemd, die in 1980 uitbrandde en er sindsdien als een ruïne bij ligt. Enkele belangrijke en kostbare restauraties (afb. 2),⁹ evenals de toegenomen belangstelling en structurele aandacht voor monumenten en archeologie rechtvaardigen de veronderstelling dat wat er nu nog bewaard is van de middeleeuwse bedelordearchitectuur nauwelijks meer bedreigd erfgoed is.

De specifieke literatuur over de bouwkunst der bedelorden bestaat voornamelijk uit artikelen, korte beschrijvingen in inventarisaties en enkele universitaire studies. In twee recente proefschriften zijn aspecten van de bedelordearchitectuur aangeeroerd, maar steeds over de periode tot 1300: terwijl Frans Jozef van der Vaart zich voornamelijk interesseerde voor de vestigingsplaats van de voor 1230 gestichte kloos-

ters,¹⁰ beperkte Gerrit Vermeer zich tot de bakstenen gebouwen van de 13de eeuw.¹¹ Slechts van drie bedelordecomplexen bestaat een archeologisch en historisch bevredigende monografie, steeds verschenen naar aanleiding van een restauratie: het gaat om de dominicanenkloosters in Haarlem en Zwolle en de kerk van de franciscanen in Maastricht.¹² De dominicaner gebouwen in Zutphen en Maastricht tenslotte, vormen het onderwerp van omvangrijke lemma's in de *Geïllustreerde Beschrijvingen*.¹³

Het bijna totale verlies van de middeleeuwse kloosterarchieven verplicht de historicus om zijn toevlucht te nemen tot de stadsarchieven. Hun onderzoek levert soms enige indirecte informatie op over bouwactiviteiten dankzij de vermeldingen van schenkingen, geldelijke steun of transacties. Zo is de enige bruikbare bron voor de datering van de dominicanenkerk in Zutphen een vrijstelling van tol uit 1306 voor een schip dat stenen voor de bouwwerf van deze kerk vervoerde.¹⁴ In de rijke laatmiddeleeuwse stadsarchieven bevinden zich zeker nog vele inlichtingen van dit type. In de toekomst zullen de grootste ontdekkingen zonder twijfel voorbehouden zijn aan het

Afb. 2. Broederkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zutphen, thans openbare bibliotheek (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, september 1990).

archeologisch bodemonderzoek op voormalige kloosterlocaties. De situering daarvan in de binnensteden is niet gunstig voor systematische opgravingen van enige omvang, zodat het vooral om toevallige ontdekkingen en noodopgravingen zal gaan. Tot op heden zijn er op 15 locaties van bedelordekloosters beperkte en gerichte opgravingen of proefboringen geweest. De resultaten ervan zijn maar zeer summier gepubliceerd:¹⁵ het gaat om de franciscanenkloosters in Amersfoort, Bolsward, Delft, Dordrecht, 's-Hertogenbosch, Maastricht en Utrecht, die van de dominicanen in Den Haag, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Nijmegen, Westroijen en Zwolle en het augustijnenklooster in Dordrecht.

Het onderhavige onderzoek, tenslotte, heeft veel baat gehad van de dendrochronologie.¹⁶ Zo kon de datum van de boomkap worden bepaald van het hout dat gebruikt is voor de dakstoelen van acht kerken en één kloostergebouw:¹⁷ het betreft de franciscanenkerken in Deventer, Maastricht, Roermond en Weert, de karmelietenkerk in Utrecht, de dominicanenkerken in Leeuwarden, Maastricht en Zwolle en het klooster der dominicanen in Haarlem. Alle oude dakstoelen zijn onderzocht en gedateerd. De resultaten maakten het mogelijk de bouwfasen van sommige gebouwen te ondersteunen en brachten soms complexe groeiprocessen aan het licht.

De bedelorden in Nederland

Om greep te krijgen op de talrijke religieuze bewegingen die in de 13de-eeuwse westerse steden min of meer spontaan ontstonden, beperkte een concilie in Lyon in 1274 het aantal bedelorden tot vier: franciscanen, dominicanen, eremieten van sint Augustinus en karmelieten. Dit is niet de plaats om de benaming 'bedelorden' ter discussie te stellen - al geven sommigen terecht de voorkeur aan de benaming 'predikheren' of 'ordines studentes'¹⁸ -, noch om hun ontstaansgeschiedenis en interne organisatie uitgebreid te behandelen. Het is de verspreiding van de bedelorden binnen het huidige grondgebied van Nederland die hier de aandacht vraagt.

Afb. 3. Kaart van Nederland met de in de middeleeuwen gestichte kloosters van de franciscanen, dominicanen, augustijnen en karmelieten.

De orde van de dominicanen of predikheren (*Ordo Fratrum praedicatorum*) werd gesticht door Dominicus van Guzman in 1215-1217 om door middel van prediking de ketterij te bestrijden. De dominicanen namen de regel van de heilige Augustinus aan en hechtten een bijzonder belang aan studie en contemplatie. Zij waren aanwezig in alle intellectuele centra, met name bij de universiteiten. In de Middeleeuwen stichtten zij in Nederland 14 kloosters: tien vóór 1310 en vier in de 15de eeuw.¹⁹ In de tweede helft van de 15de eeuw kenden

de dominicanen in de Nederlanden een interne hervorming die uitmondde in de stichting van een zelfstandige provincie, de *Congregatio Hollandiae*.²⁰

De orde der franciscanen of minderbroeders (*Ordo Fratrum minorum*) werd in 1221 gesticht vanuit de broederschappen die zich sinds 1209 rond Franciscus van Assisi hadden verzameld. De regel van Franciscus werd goedgekeurd in 1223. De bliksemsnelle ontwikkeling van de orde in de 13de eeuw ging gepaard met interne spanningen tussen 'spirituelen' en 'conventuelen'. De eersten kregen op den duur de overhand, wat uiteindelijk in 1517 leidde tot de splitsing van de orde in eerst twee en vervolgens drie onafhankelijke takken (observanten, conventuelen en kapucijnen). De franciscanen stichtten in Nederland 29 kloosters, 13 vóór 1318 en 16 in de 15de eeuw.²¹ Met steun van de hertogen van Bourgondië werd in de Nederlanden de hervorming van de observanten doorgevoerd. In Maastricht zouden de kloosters van de beide takken naast elkaar blijven bestaan. In de 13de eeuw vielen de meeste Nederlandse kloosters onder de Provincie van Keulen. Kerkelijke en politieke ontwikkelingen in de 16de eeuw hadden de oprichting van nieuwe provincies tot gevolg.²²

De orde van de eremieten van Sint-Augustinus (*Ordo Eremitarum Sancti Augustini*) is in 1244 ontstaan uit de hergroepering van verschillende kluzenaarsstromingen die leefden volgens de regel van Augustinus. Paus Alexander IV stichtte de orde in 1256 (met de bul *Magna Unio*). Bij de vier kloosters die vóór 1330 ontstonden, voegden zich tussen 1489 en 1513 twee nieuwe stichtingen.²³

De orde der karmelieten (*Ordo Virginis Mariae de Monte Carmeli*) vond eveneens zijn oorsprong in gemeenschappen van kluzenaars, ditmaal ontstaan bij de berg Karmel in het Heilige Land tijdens de kruistochten. Albert van Verceil gaf hun een regel in 1234 en in 1247 verleende Innocentius IV aan de karmelieten de status van bedelorde. Nieuwe, in 1451 aangenomen, constituties leidden tot een splitsing van de orde, naast de oprichting van een vrouwelijke tak (karmelietessen). De karmelieten stichtten 8 kloosters.²⁴

In totaal stichtten de vier bedelorden in de Middeleeuwen op het grondgebied van het huidige Nederland 57 kloosters in 43 verschillende steden (afb. 3). Alleen in Haarlem bevonden zich kloosters van alle vier bedelorden. In Maastricht en Utrecht waren drie orden vertegenwoordigd. In de steden Dordrecht, Groningen, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Middelburg, Nijmegen, Zierikzee en Zutphen / Warnsfeld lagen twee kloosters, terwijl 33 steden slechts één bedelordeklooster kenden.

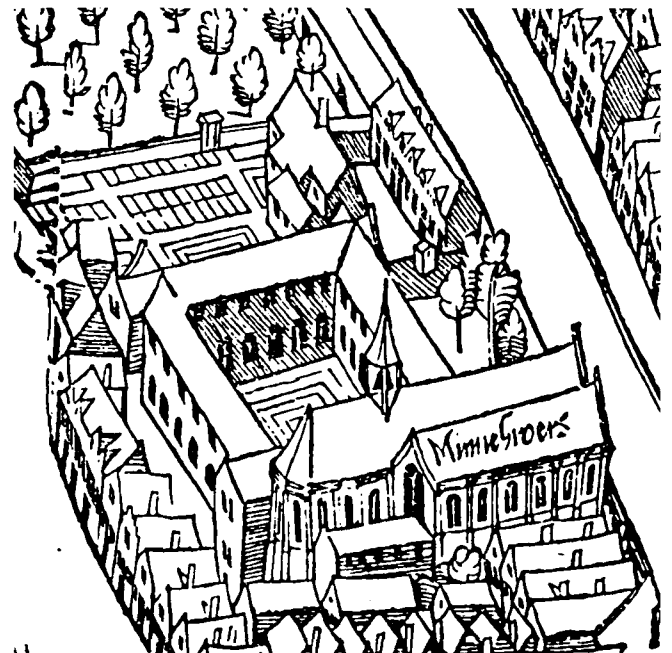
De vestiging van de kloosters in de steden

De belangrijke kwestie van de vestigingsplaats van de kloosters binnen de stedelijke structuur was in 1968 door Jacques Le Goff weer aan de orde gesteld.²⁵ Zonder deze vraag hier uitputtend te willen behandelen, zij eraan herinnerd dat de oude Nederlanden over een uitzonderlijk cartografisch instrument beschikken dat het mogelijk maakt de plaats van de meeste kloosters kort voor de 'grote breuk' van 1585 te bepa-

len. Het gaat om de atlas die onder leiding van de cartograaf Jacob van Deventer in de jaren 1550-1560 voor de vorsten Karel V en Philips II werd vervaardigd.²⁶ De plattegronden van 167 steden in het huidige België en Nederland zijn er op dezelfde schaal getekend. Op de kaarten is de locatie van de meeste bedelordekloosters halverwege de 16de eeuw te traceren. De plattegronden staan echter niet toe de plaats van de eerste vestiging te lokaliseren, omdat die in veel gevallen werd gevolgd door een verplaatsing naar een gunstiger of strategischer plek.

De stelling dat de bedelorden zich in de periferie van de steden vestigden, juist buiten de stadsmuren en dicht bij de stadspoorten, moet genuanceerd worden. Een eerste opmerking is meteen al geboden. Het is noodzakelijk de stichtingen van de eerste golf (voor ongeveer 1330) te onderscheiden van die in de 15de eeuw en zich af te vragen hoe de steden zich in de tussentijd ontwikkeld hadden. Zo blijken kloosters die in de 13de eeuw buiten de oudste stadswalling werden gesticht, twee eeuwen later te zijn ingelijfd binnen de tweede omwalling. Dit verschijnsel doet zich voor bij meer dan de helft van de vroege stichtingen, met name bij de franciscanen in Amsterdam (afb. 4), Bolsward, Deventer en Dordrecht, de augustijnen in Dordrecht, de dominicanen in 's-Hertogenbosch enz.

Maar ook de stichting van kloosters op percelen binnen de oudste stadswalling vond al vanaf de 13de eeuw plaats. Dit gegeven is nog niet voldoende benadrukt. Zo was dit het geval bij de franciscanenkloosters in Arnhem, 's-Hertogenbosch en Kampen en bij die van de dominicanen in Haarlem,

Afb. 4. Kerk en kloostercomplex van de franciscanen of Grau-Monniken aan de Oudezijds-Achterburgwal in Amsterdam: detail van de kaart van Cornelis Anthoniszoon, 1544 (in J. Verheijen, *Middeleeuwse Nederlandsche kloosters*, Amsterdam, 1947, p. 96).

Leeuwarden, Maastricht en Nijmegen. De felle oppositie van de stedelijke parochies en kapittels tegen de vestiging van de nieuwe orden moet daarbij niet worden onderschat. Met lede ogen zagen zij hoe de bedelorden in hun voorrechten traden, met name in het recht op begraven en het houden van processies. Desalniettemin slaagden de bedelordekloosters, ondersteund door vorsten, landsheren en patriciërs, er bijna altijd in om binnen de steden vaste voet aan de grond te krijgen.

Bij de stichtingen die in de 15^e eeuw plaatsvonden kregen de nieuwe kloosters terreinen binnen de stadsmuren in de minst verkavelde gedeelten van de stad. Vaak grensden zij aan de omwallingsmuren, waarbij de kloosters de lasten van het onderhoud van de courtines en de nabije torens droegen - zoals bijvoorbeeld gold voor de franciscanen in Amersfoort en de dominicanen in Zwolle. Dit leidde regelmatig tot problemen. Andere kloosters die in de 15^e eeuw buiten de stadsmuren verplaatst: de franciscanen in Hulst, Leeuwarden, Nijmegen enz. Niet allemaal brachten ze het zover. Zo bleven de observanten buiten de steden Leiden, Zutphen en Maastricht; zij volstonden ermee hun klooster te bouwen op het grondgebied van de aangrenzende dorpen, respectievelijk Leiderdorp in 1445, Warnsfeld in 1455 en Lichtenberg in 1489.

De politieke, religieuze, economische en demografische omstandigheden, evenals de fysieke ontwikkeling van de stad - die niet alleen van de lokale topografie, het wegennet en de grondeigendom afhing - verbieden iedere veralgemenisering van de vestigingsprocessen. De aanwezigheid van of het aantal bedelordekloosters kan ook niet altijd als criterium dienen voor de mate van verstedelijking. Zo kende de stad Leiden in de Middeleeuwen geen enkel bedelordeklooster.²⁷

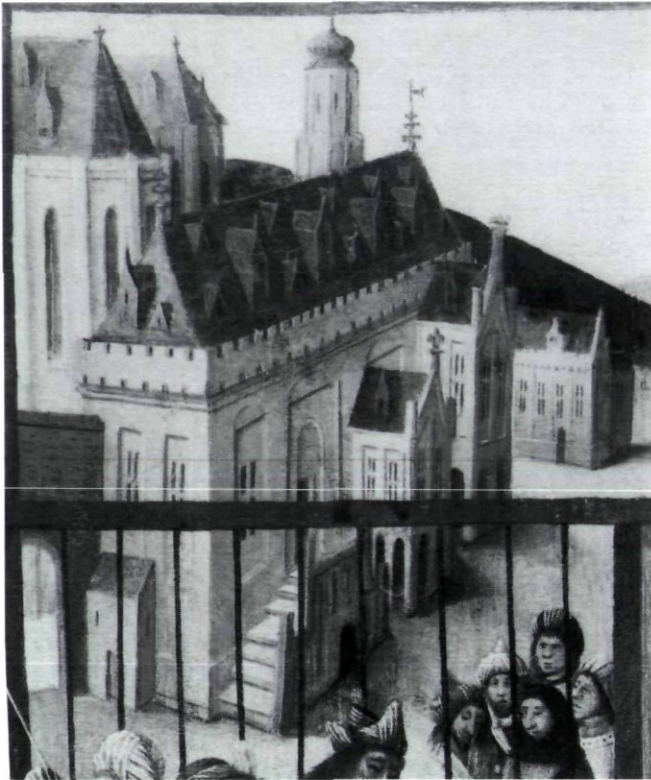
De 'zichtbaarheid' van de kloosters kon eveneens sterk verschillen. Sommige kerken, gelegen langs de rooilijnen van een bouwblok, beheersten een of meerdere straten. Het mooiste voorbeeld is de franciscanenkerk in Kampen (afb. 5), die werd gevestigd op het kruispunt van twee belangrijke straten, aan de as die de haven en de kades met het platteland verbond. Zelfs de nabijgelegen stadspoort werd ernaar genoemd: de *Broederpoort*. De dominicanenkerken in Den Haag, Zutphen en Zwolle, evenals die van de franciscanen in Delft, Deventer en Utrecht, waren gelegen aan minder belangrijke kruispunten en hadden twee, gewoonlijk tamelijk monumentale gevels aan de straatzijde. Sommige kerken lagen diep verzonken in de huizenblokken. Hun westgevel lag in het midden van een rij van andere gebouwen, zowel huizen als kloostergebouwen. De franciscanenkerken in Amsterdam, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden hadden schuingeplaatste façades, omdat de schepen van deze kerken niet haaks op de straatrichting lagen. De augustijnenkerk in Dordrecht lag eveneens met de voorgevel aan de straat, terwijl de franciscanenkerken van Maastricht en Bolsward iets teruggesprongen aan de rand van een klein plein lagen. Tenslotte kwam het dikwijls voor dat de kerken zich binnenin een huizenblok bevonden en slechts toegankelijk waren via stegen en gangen. Een portaal aan de straat volstond als markering van de ingang naar de kerk, die niet noodzakelijk een westportaal

Afb. 5. Broederkerk, voormalige kerk van de franciscanen in Kampen, thans N.H. kerk; zicht op het tweebeukige schip (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, november 1923).

had. Deze indeling komt vooral voor bij de kloosters in de stadscentra. Daar waren de percelen langs de straat te duur en gereserveerd voor winkels. Enkele gangen met hun poorten zijn bekend of bewaard: bij de karmelieten in Haarlem, de augustijnen in Dordrecht, de franciscanen in 's-Hertogenbosch en de dominicanen in 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Haarlem en Maastricht. Een schilderij van een Haarlemse meester, geschilderd omstreeks 1465,²⁸ laat op de achtergrond van een scène van Christus voor Pilatus een uitzonderlijk gezicht op de Grote Markt van Haarlem zien (afb. 6). De twee apsiden van de hallenkerk van de dominicanen verheffen zich achter het stadhuis; links bevindt zich het portaal dat toegang gaf tot het klooster dat binnenin het huizenblok lag. Dit onvolledige overzicht laat zien dat alle denkbeeldige situaties bestonden en dat er geen vaststaand type implementatie bestond. De plaatsing van de kerk ten opzichte van het kloosterpand varieert eveneens al naar gelang de beperkingen en de mogelijkheden van het beschikbare terrein. De kloosters voerden gedurende hun hele geschiedenis een expansiepolitiek door de aankoop van aangrenzende percelen. Riolen of armen van waterlopen, soms overweld, konden langs of door de kloostergebouwen lopen en er het gebruikte water van wegvoeren.²⁹

De 'zichtbaarheid' van de kloosters varieerde dus aanzienlijk.

Afb. 6. Stadhuis van Haarlem met daarachter de twee apsiden van de dominicanenkerk: detail van een tafereel van de Meester van Bellaert, ca 1465 (Rotterdam, Museum Boijmans van Beuningen).

Want hoewel het bouwlichaam van het liturgische koor getooid met een dakruiter van verre herkenbaar was in het stadssilhouet, was de fysieke aanwezigheid van de bedelordekerken in de stad over het algemeen minder nadrukkelijk dan die van de kapittel- en parochiekerken. Die waren voorzien van torens en dwarschepen, en omringd door kerkhoven. De kwestie van de maatvoering zal verderop aan de orde komen. Het gaat dan met name om de veelhoekige koorsluitingen en de uit een reeks topgevels bestaande zijgevels, waarvan sommige voorbeelden een graad van monumentaliteit bereikten die niet onderdoet voor een toren of transept.

De eerste kerken van de 13de-eeuwse stichtingen

De kwestie van de eerste kerken of kapellen, gebouwd direct na de stichting van een klooster, is in meer dan één opzicht een hachelijke zaak. De aankomst van de eerste broeders in een stad leidde niet onmiddellijk tot de stichting van een kloostercomplex. De kleine kloostergemeenschappen installeerden zich in bestaande gebouwen, die hun gastheren - een burger, een stedelijke gezagsdrager, of zelfs de landsheer - ter beschikking stelden. In deze eerste fase van een stichting ging het vóór alles om de integratie in de stad en de acceptatie door de verschillende sociale groepen en kerkelijke instellingen. Als stichtingsdatum van een klooster werd over het

algemeen het moment aangehouden waarop het generaal kapittel juridisch het bestaan ervan erkende. Vaak preekten de broeders al enkele jaren in de stad en leefden zij in een huis binnen of buiten de stadsmuren. Aangezien de bouw van een klooster en zijn kapel behalve de noodzakelijke geldelijke middelen en de nodige politieke, juridische en canonieke toestemming, het bezit van een voldoende groot terrein veronderstelde, betekende dit een verplaatsing van de locatie. De eerste jaren van de kloosters blijven over het algemeen dan ook in duister gehuld. Achteraf geschreven historiografische bronnen geven meestal een geïdealiseerd beeld.

Sommige kloostergemeenschappen bouwden snel een eerste kerk, maar het kwam ook voor dat zij bestaande kerkgebouwen gebruikten. De enkele beschikbare inlichtingen over de eerste bouwactiviteiten van de broeders komen voornamelijk van opgravingen en betreffen alleen de franciscanen en de dominicanen. In Nijmegen had de eerste kerk van de dominicanen, gebouwd tegen 1300, slechts één beuk en een rechtgesloten koor (afb. 28 A). Hetzelfde geldt voort de eerste kerk van de franciscanen in Dordrecht uit het midden van de 13de eeuw.³⁰ Een andere eerste kerk die gedeeltelijk bekend is, is die van het franciscanenklooster in Maastricht, dat gesticht werd in 1234. Bij opgravingen kwamen onder het huidige 14de-eeuwse gebouw delen van de fundamenten van de eerste kerk voor de dag: een schip beëindigd door een halfronde apsis en voorzien van een transept (afb. 31 C).³¹ Deze plattegrond refereert rechtstreeks aan die van de San Francesco in Assisi (1228-1235) en vormt daarmee een bijna onmiddellijke receptie van de franciscaanse moederkerk. Dit uitzonderlijke voorbeeld is het enige dat ten noorden van de Alpen bekend is. Andere types vroege bedelordekerken, tweebeukige hallenkerken of driebeukige kerken van basilikale opzet, zijn bekend in de gebieden die aan de Nederlanden grenzen en kunnen hier ook voorgekomen zijn. Nieuwe archeologische vondsten kunnen onze kennis op dit terrein nog verrijken.

De kerken uit het eind van de 13de en de 14de eeuw

Gedurende de tweede helft van de 13de eeuw kende een flink aantal bedelordekloosters een bouw golf van grote, 'definitieve' kerken. De tijd van de stichters was voorbij en de ordes hadden zich bliksemsnel ontwikkeld tot internationale netwerken, georganiseerd in regionale provincies. De broeders hadden zich met name onmisbaar gemaakt in de strijd tegen allerlei ketterijen die in het stedelijke milieu gemakkelijk tot ontwikkeling kwamen. Zij bezaten vanaf nu een goede naam en hadden de gunsten van de machthebbers weten te verweven. De elite wedijverde om begraven te worden in de bedelordekerken en begunstigde hen met giften. Het voorbeeld van Lodewijk IX de Heilige - de koning van Frankrijk die lid was van de derde orde van Sint-Franciscus - beïnvloedde vele vorsten of grondheren. Aangezien er in de middeleeuwse Nederlanden aanvankelijk geen universiteit was, werden de meest getalenteerde broeders in Parijs en Keulen opgeleid; na 1425 nam de nieuwe universiteit van Leuven deze taak gedeeltelijk over.

Afb. 7. Broederenkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zutphen, (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juni 1974).

Afb.8. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Maastricht: westgevel (foto: THOC, maart 2001).

Vanaf het midden van de 13de eeuw kozen de franciscanen en dominicanen voor de koorpartijen van de meeste kerken het type van de kapel met veelhoekige apsis, waarvan de Sainte-Chapelle-du-Palais in Parijs het voorbeeld bij uitstek is.³² Dit bouwlichaam zonder kooromgang, volkomen gotisch in zijn gelede structuur met een strak ritme van afwisselend steunberen en hoge lancetvensters, vormt een samenhangende en lichtrijke ruimte, overwelfd met kruisribgewelven. Het rijzige koor is alleen bekroond door een kleine dakruiter. In het stadssilhouet van destijds moest dit type gebouw, dat onmiddellijk herkenbaar was ten opzichte van de van torens en transepten voorziene bouwvolumes van de parochiekerken, een sterk zelfbewustzijn tot uitdrukking brengen.

De dominicanenkerken in Maastricht en Zutphen, samen met de franciscanenkerk in Maastricht, waarvan de bouw respectievelijk tegen 1267, 1300 en 1305 begon, zijn drieschepige zuilenbasilieken en hebben een koor met veelhoekige apsis (afb. 28 D-E en 29 A). Zij hebben geen transept of toren(s) en zijn overwelfd met vierdelige kruisribgewelven die geschraagd worden door luchtbogen. De verschillen tussen de drie kerken betreffen de vorm van de apsis en het architectonisch decor dat iets meer aanwezig is bij de dominicanen dan bij de franciscanen. In de dominicanenkerken van Maastricht en Zutphen vormen de verlevendiging van de zone van het schijntriforium door een opeenvolging van blind maaswerk samen met de beeldhouwde sluitstenen de enige concessies aan de algemene eenvoud. Een flink aantal bedelordekerken in de verschillende Duitse provincies voldoet aan deze kenmerken: *Teutonia* en *Saxonia* voor de dominicanen; de provincies van Keulen, Straatsburg en Saksen voor de franciscanen.³³ Met name de vorm van de apsiden varieert: 5/8 in Zutphen, 5/10 bij de franciscanen in Maastricht (afb. 27), of 7/12 bij de dominicanen in Maastricht.³⁴

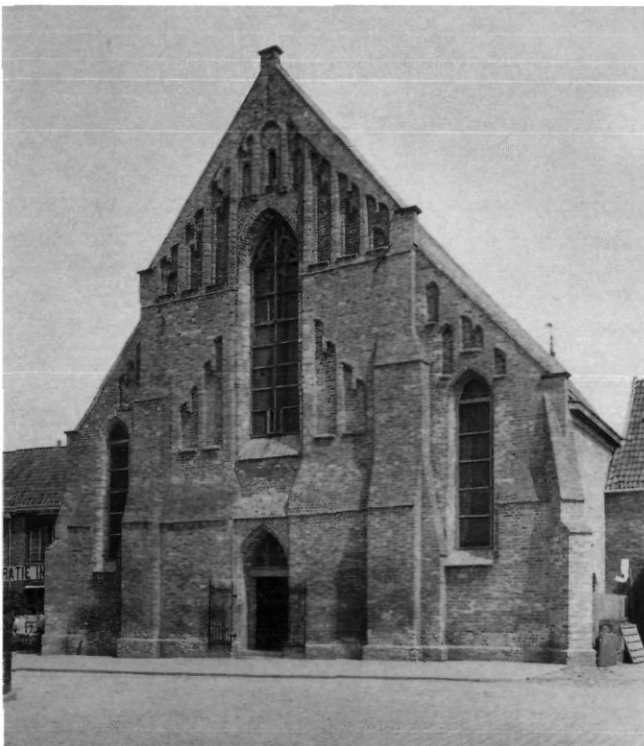
De franciscanenkerk in Maastricht is een tamelijk betrouwbare navolger van de *Minoritenkirche* in Keulen - de hoofdkerk van de ordeprovincie³⁵ - en was de opvolger van de kerk die 70 jaar eerder naar het model van Assisi gebouwd was. Deze opeenvolging van expliciete verwijzingen naar zulke verschillende voorbeelden in een zo korte tijd is een fascinerend fenomeen. Het laat bovendien zien dat de bedelordearchitectuur onafhankelijk was van de lokale architectuurscholen.

Wegens hun staat van conservering en hun architectonische kwaliteit hebben de drie hierboven genoemde kerken alle andere gebouwen in de geschiedschrijving van de bedelorden in onze contreien overschaduwd. Andere typen kwamen evenwel al voor het eind van de 13de eeuw voor. In zijn eerste fase (tweede kwart van de 14de eeuw) had de franciscanenkerk van Deventer een viering met een transeptarm aan de noordzijde. De bakstenen franciscanenkerk in Bolsward, gebouwd op het keerpunt van de 13de en 14de eeuw, was een pseudo-basiliek met zijbeuken, maar zonder lichtbeuk. De structuur van het schip, van hetzelfde type als dat van de cisterciënzer schuren van Maubuisson en Vaulerent (beide in de Île-de-France gelegen), was meer die van een agrarisch gebouw dan die van een kerk, maar de aanwezigheid van een

koor en de rijke versiering van de façade (afb. 9) laten geen enkele twijfel over de bestemming van het gebouw.³⁶

De franciscanenkerken van Bolsward, 's-Hertogenbosch, Deventer en Roermond hadden een driezijdige koorsluiting. Vanaf de eerste bouwphase die teruggaat tot het eind van de 13de eeuw was de kerk van de dominicanen in Leeuwarden een tweebeukige hallenkerk met een besloten kap. Het is niet uitgesloten dat het oostelijke gedeelte van de franciscanenkerk in Roermond teruggaat tot de eerste helft van de 14de eeuw en een driebeukige hallenkerk was, bedekt met besloten kappen. De kerk van de dominicanen in 's-Hertogenbosch, eveneens van het begin van de 14de eeuw, was een drieschepige hallenkerk op rechthoekige plattegrond, van hetzelfde type als de kerken van de franciscanen in Londen en de dominicanen (jacobijnen) in Parijs. De tweede kerk die de franciscanen tegen 1300 in Dordrecht bouwden had vanaf het begin een rechtgesloten koor en een merkwaardig dwarsgeplaatst schip dat aan de plattegrond van het gebouw de vorm van een T op zijn kant gaven.

De bedelordekerken die voor 1350 in Nederland werden gebouwd kunnen in drie hoofdtypen worden ondergebracht: 1. basilikale aanleg zonder transept, 2. twee- of drieschepige hallenkerk, 3. eenbeukige kerk. Voor de bouw van deze kerken namen de bouwers hun toevlucht tot plaatselijk bouw materiaal, zodat, alleen al hierdoor de bouwwerken door bepaalde regionale bouwtradities beïnvloed zijn. Zonder de keuze en de betekenis van de concepten te beïnvloeden kunnen zij

Afb. 9. Broerekerk, voormalige kerk van de franciscanen in Bolsward, thans ruïne (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, circa 1900).

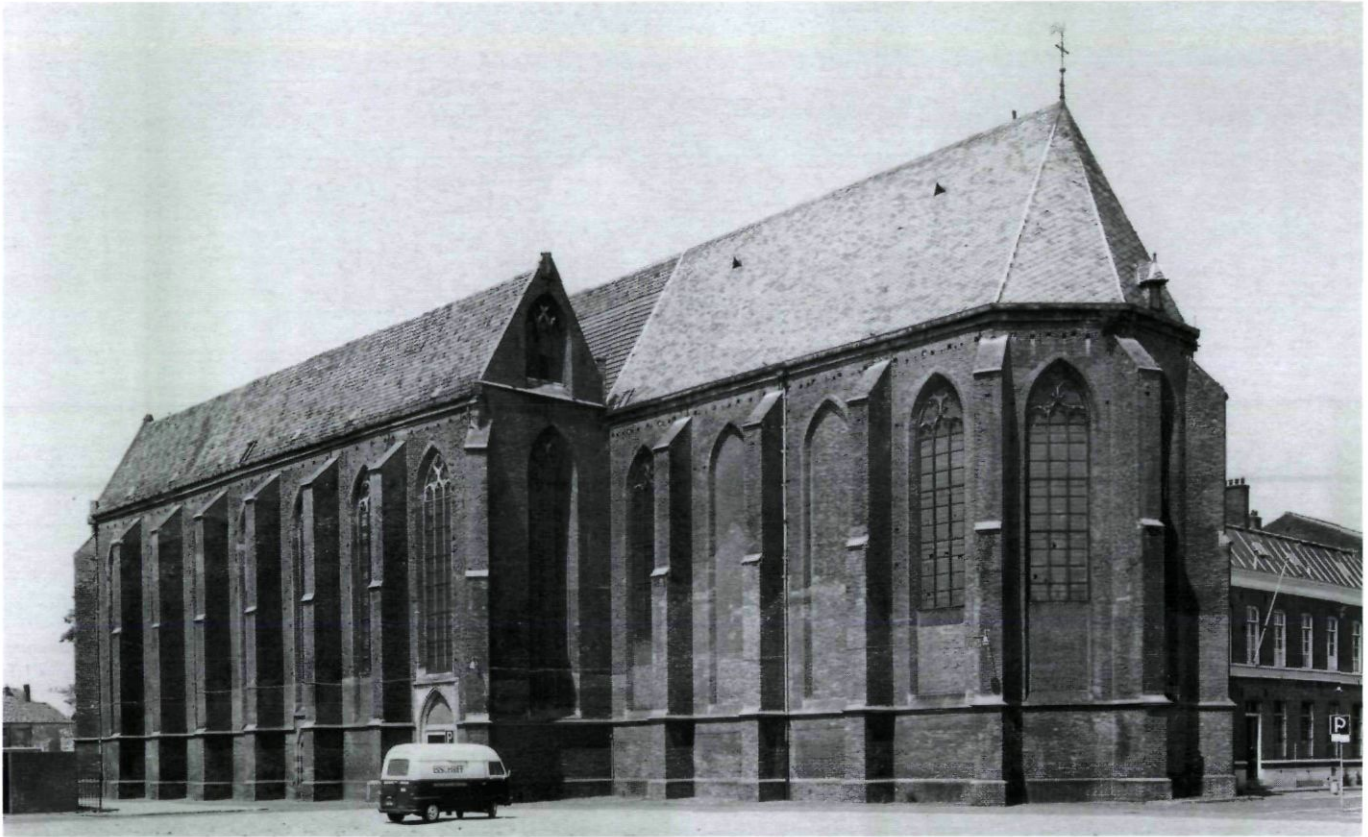

Afb. 10. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Maastricht, thans Rijksarchief Limburg: zicht op het schip en het koor, gescheiden door het doksaal (foto: THOC, maart 2001).

de constructieve en structurele mogelijkheden hebben bepaald. Want hoewel de franciscanen en dominicanen wel degelijk deelnamen aan de verbreiding van nieuwe en stedelijke kerktypen in de Nederlanden, kunnen zij niet worden beschouwd als de invoerders van nieuwe bouwtechnieken, evenmin van de gotische bouwstijl.

De kerken uit de 15de en 16de eeuw

Na een reële stagnatie in de tweede helft van de 14de eeuw kenden de bedelorden een tweede bloeiperiode in de 15de eeuw. Daar waar die plaats vond, resulteerde deze bloei in een diepgaande vernieuwing van de kloostergemeenschappen, waarvan het innerlijk leven over het algemeen diep gezonken was. De wind van geestelijke en bestendige vernieuwing die met de beweging van de Moderne Devotie door de Nederlanden woei, trof ook de bedelorden. Zij kwam tot ontwikkeling in de stedelijke milieus van bewegingen zoals de derde orden. Aan het begin van de 16de eeuw kenden de steden een nieuwe, steeds snellere bevolkingsgroei. Het sociale klimaat werd erdoor veranderd. "Het dogmatische armoede-begrip, zoals het in de bedelorden belichaamd was, voldeed de geest niet

Afb. 11. Broerenkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zwolle (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juli 1970).

meer. Tegenover de symbolisch-formele Armoede als geestelijke idee begon men de sociaal-reële ellende te zien.³⁷ De broeders wijdden zich voortaan nog meer aan de theologische studie en aan de prediking die hun wapen was om de opkomende ketterijen te bestrijden en kon bijdragen aan het hand-

Afb. 12. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Weert, thans R.K. kerk (foto: THOC, april 2001).

haven van de sociale rust in de steden. Hierdoor kreeg de hervorming van de bedelorden de steun van magistraten, aristocraten, bisschoppen en ook van de hertogen van Bourgondië. Meer dan 20 nieuwe kloosters werden gesticht en gebouwd, meestal - maar niet uitsluitend - door de hervormde franciscanen of observanten. Andere kloosters werden na een hervorming herbouwd of grondig veranderd.

Meer nog dan de kerken uit de 13de eeuw wordt de nieuwe generatie bedelordekerken gekenmerkt door een tweedeling. Koor en schip vormen er ruimtelijk en liturgisch twee afzonderlijke volumes, de een tegen de ander geplaatst. De koren zijn van het type van de kapel met veelhoekige koorsluiting: ze zijn nu tot in het uiterste gemonumentaliseerde en verglaasde reliekschrijnen, verstijfd door machtige steunberen en gewoonlijk overwelfd met kruisrib- of netgewelven. Terwijl de vorm van de koorsluiting varieert van 5/10 via 5/8 tot 3/6,³⁸ zijn het vooral de hoogte en lengte die bij sommige koren bijna buitensporig zijn. De koren van de karmelieten in Utrecht (de huidige Sint-Catharinakathedraal) en de franciscanen in Weert (eerste helft 16de eeuw), of die van de dominicanen in Den Haag (na 1420) en Zwolle (1466-1482), doen mee aan de wedijver die op verschillende manieren de gehele stedelijke kerkarchitectuur aan het eind van de Middeleeuwen kenmerkt (afb. 11-12). Kooromgangen, torens en transepten blijven bij de bedelorden evenwel afwezig. Met haar

Afb. 13. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Roermond, thans N.H. kerk: zicht op het driebeukige hallenschip en het koor (foto: THOC, augustus 1999).

transept vormt de karmelietenkerk in Utrecht (1518d-1529) een uitzondering. Volgens de beschikbare plattegronden kan men aan de reeks van zeer lange koren die van de franciscanenkerken in Utrecht, Dordrecht en Amsterdam toevoegen. De derde kerk van de franciscanen in Dordrecht (na 1375) en die in Delft (1469) hadden een rechtgesloten koor.³⁹ Het andere deel van de kerk is het schip (*the preaching nave*). Voor zover het mogelijk is te oordelen, waren de meerbeukige kerken van het hallentype. De enige nog bewaarde driebeukige hallenkerk is die van de franciscanen in Roermond. Het huidige aanzien van de kerk, met in de drie beuken gewelven op gelijke hoogte, is het resultaat van een verhoging van de zijbeuken die tegen 1509d werd uitgevoerd (afb. 13). Zonder twijfel waren de franciscanenkerken in Utrecht, Delft en Groningen eveneens drieschepige hallenkerken. Hallenkerken met twee schepen komt men tegen bij de dominicanen in Zwolle, de augustijnen in Dordrecht (afb. 14) en de franciscanen in Kampen en Weert, of zijn aangevoerd bij de franciscanen in Amsterdam, Dordrecht en Leeuwarden, de dominicanen in Groningen, de augustijnen in Appingedam (afb. 29-32). Al deze kerken hebben een hoofdschip, dat breder is dan de andere beuk en gelegen is in de as

van het koor; het ondergeschikte schip is bij deze kerken altijd rechtgesloten. De enige uitzondering vormt de franciscanenkerk in Kampen die uit twee naast elkaar gelegen schepen van gelijke breedte en lengte bestaat; beide worden beëindigd door apsiden met een 5/10 koorsluiting (afb. 5). Bij sommige kerken maakt het tweede schip deel uit van de oorspronkelijke opzet, bij andere is het een latere toevoeging volgens een groeiproces dat verderop besproken zal worden. Wanneer het zijschip zich tussen de kloosterhof en het hoofdschip bevindt, maakt het deel uit van de oorspronkelijke opzet. Dit wil echter niet zeggen dat alle andere gevallen verbouwingen zijn. Als bewijs kan de prachtige kerk van de dominicanen in Zwolle dienen. Deze werd gebouwd in minder dan een halve eeuw (1466-1512) en is volkomen homogeen in zijn opbouw.⁴⁰

Blijven er tenslotte enkele eenbeukige kerken over. De archeologen hebben een kerk van dit type op het kloosterterrein van de franciscanen in Amersfoort opgegraven. Volgens oude afbeeldingen was de dominicanenkerk in Rotterdam eveneens eenbeukig.⁴¹ Anderen waren het zeker in een eerste tijd, voordat het tot een zijwaartse uitbreiding kwam. Zoals ook bij de 13de-eeuwse kerken het geval is, laten de

bedelordekerken van het eind van de Middeleeuwen een zeer beperkte architectonische decoratie zien. Het is aannemelijk dat de 'armoede' waarvan gewoonlijk sprake is bij de architectuur van de bedelorden en de cisterciënzers, bestond uit een combinatie van eenvoudige structuren en de afwezigheid van een gebeeldhouwde architecturale decoratie, zonder onderscheid tussen natuur- of bakstenen kerken. De enige uitzonderingen van figuratieve sculptuur zijn een enkele sluitsteen, enige kapitelen en consoles (afb. 33-34). Dit betekent dat de *stilistische ontwikkeling die de gotiek van de 13de tot de 16de eeuw doormaakt, nauwelijks waarneembaar is in de bedelordearchitectuur: ribprofielen, basementen van zuilen, kapitelen en consoles, altijd eenvoudig uitgevoerd, zijn de enige bruikbare stilistische indicaties. Het is ook op dit niveau, en alleen op dit niveau, dat er regionale invloeden merkbaar zijn. Zo zal men niet verbaasd zijn om bladkapitelen in Maaslandse*

kalksteen te zien bij de franciscanen in Weert en koolbladkapitelen in Brabantse zandsteen bij de augustijnen in Dordrecht. Door het bijna exclusieve gebruik van de zuil, ook ten koste van de achthoekige pijler, werd de samengestelde pijler uitgesloten.⁴² Naast de beschoten kappen zijn enkele stenen gewelven met gebruikmaking van laatgotische vormen uitgevoerd als net- of stergewelf: bij de franciscanen in Weert (afb. 18) en in de zijkapellen van de dominicanenkerken in Maastrecht en Leeuwarden. Wat betreft het maaswerk van de vensters gaat het in de meeste gevallen om restauraties, die kritisch beoordeeld moeten worden. Enkele voorbeelden zijn bewaard gebleven, omdat ze in latere tijd dichtgemetseld waren.⁴³ De kerkportalen, tenslotte, hebben noch gedecoreerde timpanen noch beelden tegen de dagkanten; hoogstens een kop die dienst doet als kraagsteen zoals bij de franciscanen in Weert. De topgevel van de belangrijkste façade krijgt soms

Afb. 14. Augustijnenkerk, voormalige kerk van de augustijnen in Dordrecht, thans N.H. kerk: zicht op de hoofdbeuk naar het schip (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juni 1982).

een architectonische decoratie, waardoor de kerk boven de daken van de stad herkend kon worden. Nu eens gaat het om een schijnvenster met maaswerk, zoals bij de dominicanen in Maastricht, Zutphen en Zwolle en de franciscanen in Deventer en Maastricht, dan weer om een rijkere decoratie met nissen en oculi, zoals bij de dominicanen in Leeuwarden (afb. 15).

De uitbreidingen van de hallenkerken

Een van de meest fascinerende aspecten van de bedelordekerken is het verschijnsel van uitbreidingen dat zij gedurende de Middeleeuwen kenden en dat leidde tot gevarieerde en vindingrijke oplossingen. De ligging van de kerken in de zeer dichte stedelijke structuur stond nauwelijks uitbreidingen toe volgens de klassieke, symmetrische schema's, die nog maar al te vaak als de enige esthetische norm worden beschouwd. Het beste voorbeeld van een dergelijk onbegrip is ongetwij-

feld het symmetrisch maken van de dominicanenkerk in Nijmegen door P.J.H. Cuypers in de jaren 1866-1885: het middeleeuwse gebouw van twee beuken, dat zonder twijfel als onvoltooid werd beschouwd, kreeg er een derde beuk bij (afb. 28 B). In dit opzicht is het dan ook relevant te constateren dat de neogotiek in de 19de eeuw nimmer de tweebeukige opzet van de middeleeuwse kerken overneemt, terwijl de kerken met een symmetrische plattegrond, in het bijzonder de kerk der dominicanen in Zutphen,⁴⁴ tot model werden verheven.

Een flink aantal bedelordekerken bevatte inderdaad in hun structuur de mogelijkheid tot uitbreiding als de noodzaak daartoe zich zou voordoen. Deze eigenschap is heel iets anders dan een onvoltooidheid; het is juist een potentieel. Dit laatste is overigens ook onderkend voor andere stedelijke middeleeuwse architectuurtypes, met name de gasthuiszalen.⁴⁵ Dankzij opgravingen en een betere datering van de

Afb. 15. Grote- of Jacobijnerkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Leeuwarden, thans N.H. kerk (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, september 1975).

Afb. 16. Grote- of Jacobijnerkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Leeuwarden, thans N.H. kerk: zicht vanuit de zuid-westelijke uitbreiding richting de hoofdbeuk (foto: THOC, maart 2000).

bouwfases kunnen enkele van deze uitbreidingen nu op hun juiste waarde worden geschat. De schoolvoorbeelden zouden de dominicanenkerken in Leeuwarden en Den Haag kunnen zijn. De eerste werd met twee beuken gebouwd tegen het eind van de 13de eeuw. Hersteld na een brand in 1392, werd de kerk in 1504d vergroot door de toevoeging van grote kapellen aan de zuidzijde en verlengd met een complete travee in westelijke richting in 1521d (afb. 15-16).⁴⁶ Deze groei had zonder twijfel nog verder kunnen worden doorgevoerd. De toevoeging van zijschepen of van dwarsgeplaatste kapellen kende een andere magistrale toepassing in Den Haag, waar de eenbeukige kerk uit het begin van de 15de eeuw zich tegen 1540 verdubbeld zag met een tweede schip met kapellen aan de zuidzijde (afb. 1).⁴⁷ In beide kerken werd het liturgisch koor niet veranderd en vond de uitbreiding plaats aan de zijde van de kerk die niet aan het kloosterhof grensde. In de uitbreidingen kwamen de kapellen van broederschappen, evenals de graven van hun voornaamste leden. Het verschijnsel van private familiekapellen lijkt minder frequent te zijn geweest, maar is in ieder geval aanwezig bij de augustijnen in Dordrecht.⁴⁸

De techniek van het vervangen van complete muurdelen ten gunste van een zuilenarcade - terwijl de dakstoel op zijn plaats bleef - moet voor de middeleeuwse bouwers geen geheimen hebben gekend. Bij de genoemde voorbeelden komt het complexe geval van de franciscanenkerk in Deventer, en ook de overduidelijke toevoeging van een tweede schip bij de franciscanenkerk in Leeuwarden (afb. 32 C en 30 E). Zoals hierboven al werd gesignaleerd, betekent dit niet dat alle tweebeukige gebouwen het resultaat zijn van een uitbreiding. De dominicanenkerk in Zwolle, de kerken van de franciscanen in Kampen en Weert, evenals die van de augustijnen in Dordrecht, laten twee gelijktijdig opgetrokken schepen zien. De kerken van de dominicanen in Leeuwarden en Nijmegen waren vóór hun respectievelijke vergrotingen eveneens tweebeukig. De voornaamste beuk, dat wil zeggen de beuk in de as van het koor, bevond zich bij deze kerken

niet noodzakelijkerwijs aan de zijde van de kloosterhof. Al deze kerken zijn hallenkerken die bestaan uit lichte structuren van dragende muren en - in de meeste gevallen - beschoten houten kappen. De zoektocht naar ruimte ging gepaard met die naar licht; de steeds grotere vensters zorgden ervoor. Deze konden worden gecombineerd met beschoten kappen en zo een plaats krijgen in de top van de dwarsgevels, waardoor het gebouw een geritmeerd silhouet kreeg (afb. 1 en 15). Dit uiterlijk van het schip, vergelijkbaar met de monumentale rijen van huizen met topgevels, paste misschien beter bij het beeld dat de gilden en de burgers wilden geven aan hun gedeelte van de kerk.⁴⁹ Hoe het ook zij, dit verschijnsel beperkt zich niet tot de laatgotische architectuur van Holland, Friesland en Zeeland, kuststreken waar de bodemgesteldheid stenen gewelven onmogelijk maakte. Zo was de zijbeuk van de franciscanen in Roermond eveneens geritmeerd door een opeenvolging van kleine topgevels (afb. 17).

De uitbreiding van de kerken moest ook rekening houden met de beschikbare bouwgrond en andere lokale topografische factoren. De kerken van de franciscanen en de dominicanen in 's-Hertogenbosch, allebei verdwenen maar opgegraven,⁵⁰ strekten zich uit langs de armen van de Binnendieze. Zij liepen tot boven de waterlopen, waarbij gebruik werd gemaakt van de overweldigingsmethode die overal in de stad in zwang was. Na een uitbreiding in zuidelijke richting werd de dominicanenkerk zelfs ontdaan van de noordelijke beuk ten gunste van een vergroting van de kloosterhof. In plaats van de uitbreiding van het aantal beuken werd bij andere kerken een

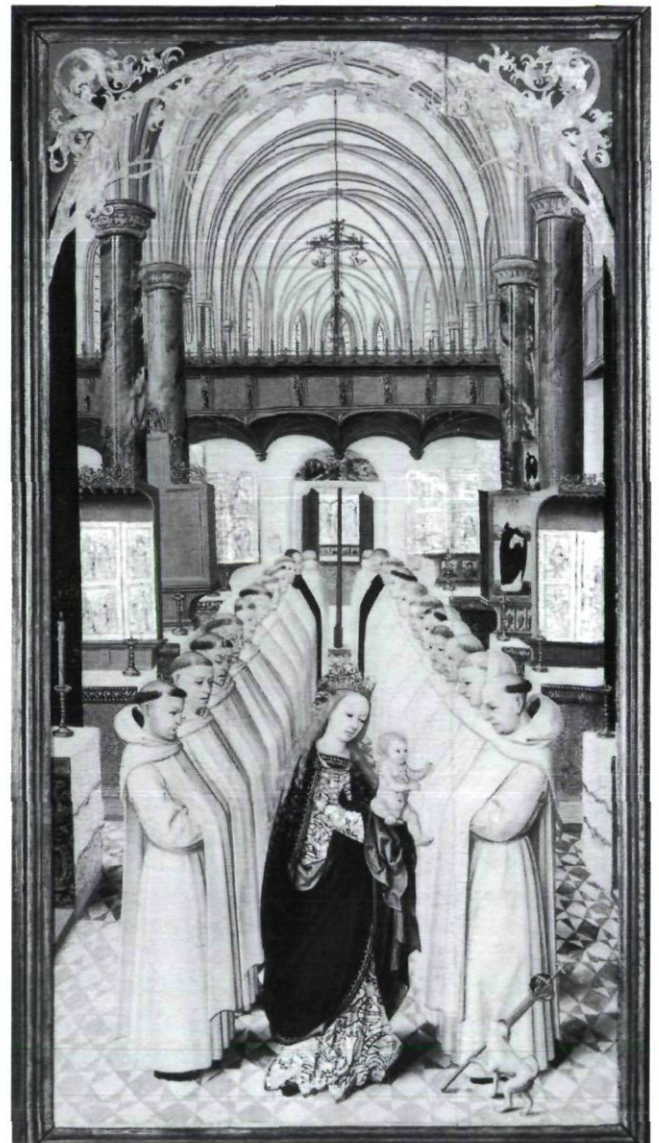
Afb. 17. (Herv.) Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Roermond: zuidergevel (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, september 1965).

grote zijkapel met apsis geplaatst. Dit geldt voor de twee kerken van 's-Hertogenbosch, die van de dominicanen in Maastricht en Leeuwarden, evenals die van de franciscanen in Utrecht en Groningen. Het verschijnsel van de Portionculekapellen, die verwijzen naar het kapelletje in Assisi waar de heilige Franciscus stierf en die aangelegd werden achter het koor van franciscaner kerken, komt pas op na de Middeleeuwen.⁵¹ Het lijkt er dus op dat de groei van de kerken schoksgewijs plaatsvond, als antwoord op nieuwe behoeften. Hoewel sommige rechtgesloten koren werden vergroot met een veelhoekige apsis, was het vooral het schip dat om uitbreidingen vroeg. De groei van de stadsbevolking en daarmee van het aantal gelovigen, evenals de toenemende vraag om in kerken begraven te worden, waren zeker geen ondergeschikte kwesties in de Nederlandse steden aan het eind van de Middeleeuwen en beperkten zich niet tot de bedelordekerken alleen. In tegenstelling tot de parochie- en stedelijke kapittelkerken lag het specifieke karakter van de bedelordekerken in de combinatie van twee bijna volledig gescheiden delen: enerzijds het liturgische koor dat normaalgesproken niet bestemd was om

Afb. 18. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Weert, thans R.K. kerk: netgewelf op het koor (foto: THOC, april 2001).

te groeien; anderzijds het schip dat verbazingwekkende ontwikkelingen kon doormaken. Bij de franciscanen observanten in Amersfoort laat de plaats van de funderingen van het doksaal zien dat het liturgische koor gepland was volgens het type en de afmetingen die bij de broeders gebruikelijke waren (afb. 32). Vanaf het begin waren daarentegen slechts drie traveeën van de eenbeukige kerk bestemd voor de gelovigen. Deze kerk kende geen uitbreidingen. De kerk van de franciscanen in Amsterdam moet daarentegen een enorme tweescheppige hal zijn geweest waarop het liturgisch koor aansloot (afb. 31). Tussen deze twee ruimtes diende het doksaal als afscheiding, hoewel beide delen bleven behoren tot één geheel; in geen enkel geval gaat het om dubbelkerken.

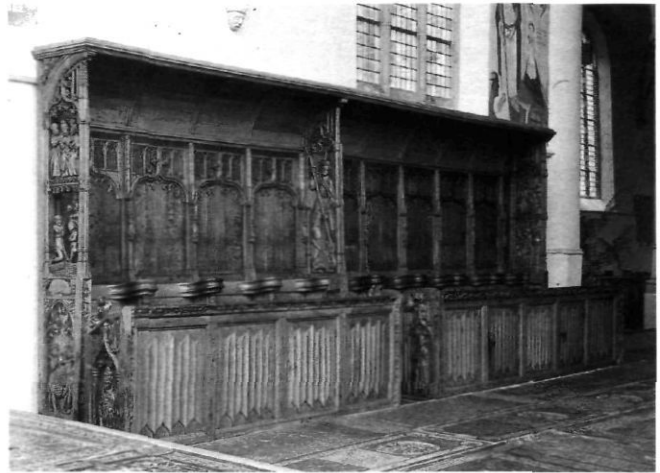
Afb. 19. Interieur van een dominicanenkerk in de Noordelijke Nederlanden circa 1500 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s00071).

Het doksaal en het systeem van trappen en gangen

Zoals de meeste kerken van mannenkloosters (zowel kloosters, als reguliere en seculiere kapittels) hadden de bedelordekerken een doksaal. De belangrijkste rol van deze monumentale scheidingswand in steen of hout was het markeren van de fysieke scheiding tussen koor en schip, zoals reeds opgemerkt, twee ruimtes met onderscheiden functies. Het doksaal had in het algemeen een axiale doorgang, die kon worden gesloten met een hekwerk, deuren of gordijnen. Aan de zijde van het koor stonden de achterste koorbanken van de broeders er tegenaan, terwijl aan de zijde van het schip aan weerszijden van de doorgang één of meerdere altaren waren opgesteld. De minstens vier meter hoge muur droeg een platform of een loopgang waarop een kruisbeeld of calvariagroep stond. Vanaf het platform, dat toegankelijk was via een trap of via de verdieping van een aanpalend bouwdeel, kon een prediker zich van bovenaf tot de gelovigen richten. Hier kon ook een zangkoor plaatsnemen. Het kwam ook voor dat de kloostergemeenschap zich er verzamelde voor de nachtgetijden, zodat het niet nodig was om vanuit het dormitorium (de slaapzaal) naar het koor af te dalen. Soms stond er een orgel of een altaar. In de vorm en decoratie van de doksalen waren er vele varianten.⁵²

Een anoniem schilderij van omstreeks 1500 laat een uitzonderlijk beeld van een kerkinterieur zien. Het zou de verdwenen dominicanenkerk in Utrecht kunnen zijn (afb. 19).⁵³ Op het schilderij presenteert de Maagd Maria haar Zoon aan een kloostergemeenschap van predikheren, opgesteld in twee rijen in het midden van het schip op het moment van het zingen van het *Salve Regina*. Het koor van de hallenkerk, dat achter het doksaal ligt, wordt gesloten door een apsis. Het doksaal heeft een centrale deur waarboven zich een geschilderd timpaan bevindt. Aan weerszijden staat een altaar met retabel. Het overhangende platform is bevestigd in de muur door een opeenvolging van klimmende gewelfjes die op kraagstenen rusten. De gecompartmenteerde borstwering met beeldjes wordt afgesloten door een fries dat afwisselend uit kruisbloemen en pinakels bestaat. Het doksaal zet zich voort in het linker zijschip, terwijl men rechts de loopgang ziet die het platform met het dormitorium verbindt.

In geen enkele Nederlandse bedelordekerk is het middel-eeuwse doksaal geheel bewaard gebleven. Fundamenten van doksalen zijn aan het licht gekomen tijdens opgravingen. Verder is het mogelijk om aan de hand van fragmenten van de opstand en overblijfselen van de toegangen naar de platformen om enkele overwegingen te formuleren over dit onderdeel dat aanwezig was in alle bedelordekerken. Het meest tastbare fragment van een doksaal is overgebleven bij de franciscanen in Maastricht (afb. 10). Bij de ingang van het koor, in het verlengde van de oostelijke muur van de zijbeuken, verheft zich een blinde muur met in het midden een doorgang onder een spitsboog. In feite gaat het om de achtermuur van het doksaal, 4,50 meter hoog. In een grondige studie zijn de grote lijnen ervan gereconstrueerd:⁵⁴ aan de zijde van het schip, over de gehele breedte van de kerk, stond voor de muur een arcade, waaronder altaren gestaan moeten heb-

Afb. 20. Grote- of Martinikerk in Bolsward: koorgestoelte afkomstig van de franciscanenkerk aldaar, na 1503 (foto: THOC, oktober 1999).

ben. Deze arcade droeg een platform dat toegankelijk was vanuit de sacristie aan de noordzijde van het koor via een trap in de dikte van de muur. Een andere doorgang richting de slaapzaal moet aan de zuidkant bestaan hebben. Dit doksaal was contemporain met de bouw van het koor (tegen 1305), maar de geschilderde Annunciatie boven de deur aan de zijde van het koor dateert slechts uit het begin van de 16de eeuw. Fragmenten van de muur van het doksaal van de dominicanenkerk in Maastricht zijn zichtbaar op een 19de-eeuwse foto.⁵⁵ Bij de franciscanen in Amersfoort bevinden de fundamenten van het doksaal zich tussen de derde en vierde travee van de eenbeukige kerk. Op oude plattegronden van de dominicanenkerk in 's-Hertogenbosch en de franciscanenkerk in Amsterdam en dankzij de opgravingen van de franciscanenkerk in Delft is de plaats van het doksaal in de genoemde kerken gelokaliseerd. In deze gevallen gaat het om een echt verkeerskruispunt dat de gehele travee tussen het schip en het koor inneemt en zoals dat ook voorkomt in sommige bedelordekerken in Engeland (*walking-place, steeple, cross-place*). Meerdere kerken hebben nog in de muur aan de zijde van de kloosterhof, ter hoogte van de eerste travee van het koor of de laatste travee van het schip, de sporen van een kleine deur die zich enkele meters boven het vloerniveau bevindt. Deze tamelijk smalle doorgangen, nog duidelijk zichtbaar bij de franciscanen in Deventer en Bolsward en bij de dominicanen in Leeuwarden, leidden vroeger naar het dormitorium. In vergelijking met abdijkerken waar voor de trap naar het dormitorium plaats was in een transeptarm, betekende het ontbreken van een transept bij de bedelorden dat er andere oplossingen moesten worden gevonden. In de dominicanenkerken in Maastricht en Zutphen, allebei uit de tweede helft van de 13de eeuw, is de 'nachtrap' nog bewaard. Hij vormt een smalle travee tussen de kerk en de sacristie of heeft een plaats in de dikte van de muur. Een deel van een vergelijkbare voorziening is te zien langs de sacristie van de dominicanenkerk in Haarlem en tegen de arm van het pseudo-transept van de franciscanenkerk in Weert. In Zutphen openen kleine zijven-

sters zich op het koor vanuit hokjes op de verdieping. Het gaat waarschijnlijk om kleine oratoria voor de aanbidding of voor zieke broeders.

Het barokke, uit 1649 daterende doksaal van de franciscanen in Weert is gebouwd volgens het middeleeuwse type. Boven de centrale doorgang, die door altaren wordt geflankeerd, bevindt zich een orgel. Ook hier is, ondanks de voorschriften van het concilie van Trente, de wil om het schip van het koor te onderscheiden duidelijk aanwezig. Als wezenlijke plaats in het gemeenschappelijk leven van de broeders moest het koor een op zich gesloten ruimte blijven.

De dominicanen bezaten een 'klein koor' (*chorino*), vaak aanpalend en gelijkvloers met het dormitorium. In deze kleine koren zullen banken en een altaar hebben gestaan. Als de kloostergemeenschap onderbezet was, kon zij voor het officie geen gebruik maken van het liturgische koor in de kerk en gebruikte dan het kleine koor.⁵⁶ Vanwege de ligging op de verdieping zal dit kleine koor ook zijn gebruikt voor het nachtgetijde. De kerk van de dominicanen in Nijmegen bezat een galerij boven de twee oostelijke traveeën van het kleine schip (afb. 21). Die van Maastricht werd voor 1350 uitgebreid met een aanbouw van twee overwelfde traveeën, waarop zich een eveneens overwelfd vertrek bevond, dat in verbinding stond met het nabijgelegen dormitorium. In Leeuwarden werd een vergelijkbare voorziening aangelegd in het begin van de 16^e eeuw: een grote deur leidde vanaf het dor-

Afb. 21. Broederkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Nijmegen: ruïne van het koor en van de galerij, kort voor de afbraak (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, februari 1951).

mitorium naar het kleine koor, waarvan de oppervlakte overeenkomt met die van twee traveeën. Zes kleine vensters, tegenwoordig dichtgemetseld, gaven zicht op het koor. Via een wenteltrap was het mogelijk in de sacristie te komen en een andere doorgang moet naar het platform van het doksaal geleid hebben.

Elke kerk had een wenteltrap die naar de dakstoel en de houten dakruiter leidde, alwaar de klok van het klooster hing. De plaatsing ervan is wisselend en markeert vaak het bouwvolume van het koor zonder evenwel een toren te vormen. De trap kan de apsis of de koorsluiting flankeren, gevoegd zijn tussen de aansluiting van twee apsiden, geplaatst zijn tegen de westgevel, zich bevinden tussen koor en schip in het verlengde van de trap van het doksaal of naast het koor gelegen zijn.⁵⁷

Het kerkmeubilair en de aankleding van de kerken

De enkele middeleeuwse bedelordekerken die nu nog voor de eredienst gebruikt worden, hebben alle onder invloed van liturgische veranderingen en de opeenvolging van stijlen een nieuwe aankleding gekregen. De kerken die katholiek bleven, werden uitgedost volgens de barokke kunst van de Contra-reformatie. Het enige voorbeeld hiervan in Nederland is de kerk van de franciscanen in Weert. Het voornaamste onderdeel van de kerkinrichting vormt het hoofdaltaar, dat vergezeld gaat van communiebanken, biechtstoelen, sculpturen en schilderijen. De protestant geworden kerken daarentegen werden volledig 'uitgeklede' ruimten, met gewitte muren en kleurloze vensters. Het nieuwe meubilair werd in de kerk-schepen over het algemeen in de dwarsrichting opgesteld, met de banken gericht naar de tegen een zijmuur of pijler geplaatste kansel. Een orgel, soms monumentaal, bevindt zich op een galerij tegen de westfaçade. Mooie voorbeelden van deze reformatische kunstopvatting zijn te vinden in de voormalige dominicanenkerken in Leeuwarden, Zwolle en Den Haag, in die van de augustijnen in Dordrecht en van de franciscanen in Kampen (afb. 14 en 22). Een ander verschijnsel doet zich voor bij de kerken die in de 19^e eeuw aan de katholieke eredienst zijn teruggegeven. Om hen duidelijk te onderscheiden van de hervormde kerken kregen zij een overvloedige neogotische decoratie met veel beeldhouwwerk, kleurige glas-in-loodramen en een rijk meubilair, waarbij met voorliefde inspiratie werd geput uit het 13^e-eeuwse vormenrepertoire. De voormalige franciscanenkerk in Deventer is de laatste bedelordekerk die een dergelijk interieur bewaard heeft (afb. 23). De dominicanenkerk van Nijmegen had eveneens een rijk neogotisch decor. Wat betreft de Catharijnekerk in Utrecht, zij kreeg een neogotisch decor en nieuw meubilair, waardig voor haar nieuwverworven status van kathedraal (1853). Evenzo radicaal was haar 'terugrestauratie' in 1955, waarbij werd besloten tot een terugkeer naar een sobere esthetica, gebaseerd op de interieurtekeningen van Pieter Saenredam uit 1636.

Zich een beeld vormen van het interieur van de bedelordekerken aan het eind van de Middeleeuwen, voor de verwoestingen van de Beeldenstorm, is een hachelijke oefening. Door

Afb. 22. Broederkerk, voormalige kerk van de franciscanen in Kampen, thans N.H. kerk: zicht op het tweebeukige schip (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, november 1923).

Afb. 23. Broederkerk, voormalige kerk van de franciscanen in Deventer, thans R.K. Sint-Lebunuskerk: zicht op de hoofdbeuk (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, circa 1900).

de sporadisch bewaarde elementen bijeen te brengen, is het mogelijk er enkele aspecten van aan te roeren. Er zijn namelijk nauwelijks oude afbeeldingen bewaard die ons kunnen inlichten over het interieur van de middeleeuwse bedelordekerken. Een uitzondering vormt het schilderij dat waarschijnlijk het interieur van de dominicanenkerk in Utrecht tegen 1500 voorstelt (afb. 19). Tegen elke zuil van het schip staat een klein altaar met een geschilderd of gesneden retabel. De zuilschachten van marmer (imitatie?), het geometrische plaveisel in gekleurde tegels en de kruisribgewelven met vergulde boogribben geven een idee van een kleurrijk en met kerkmeubilair overladen interieur.

Van het middeleeuwse kerkmeubilair resten slechts fragmenten. Achter het doksaal, in het liturgisch koor, bevonden zich in elke kerk het koorgestoelte en het hoofdaltaar. Slechts het laatgotische koorgestoelte van de franciscanen in Bolsward (afb. 20), vervaardigd kort na 1503, is nog bewaard.⁵⁸ Een muurkast, waarvan de deur versierd is met een flamboyant-gotisch motief, is te zien in de noordelijke zijbeuk van de dominicanenkerk in Zutphen. De middeleeuwse hoofdaltaar zijn allen verdwenen, maar tijdens opgravingen zijn van enkele altaren de fundamenten tevoorschijn gekomen. Bij de

franciscanen in Dordrecht bevindt zich voor de altaarsokkel een trede die nog gedeeltelijk bedekt is met kleine gekleurde vloertegels. Deze vormen een geometrisch mozaïek dat vergelijkbaar is met dat op het Utrechtse schilderij. Fragmenten van tegelvloeren zijn eveneens aangetroffen bij de franciscanen in Maastricht.

De kerkvloeren waren overigens ook bedekt met graven. Want begraven worden in een bedelordekerk was een gewaardeerd voorrecht voor vele burgers. Bij de opgraving van de franciscanenkerk van Dordrecht, die verwoest werd vanaf het eind van de 16^e eeuw, kwamen naast een duizendtal skeletten ook enkele graven aan het licht, waarvan de binnenwanden gedecoreerd zijn met kruizen of geschilderde voorstellingen.⁵⁹ De meeste opgravingen hebben bevestigd dat deze praktijk algemeen was.⁶⁰ De middeleeuwse grafstenen die de kerkschennis hebben overleefd, volstaan echter nauwelijks om een idee te geven van de veelheid en rijkdom aan grafsculpturen. De verzameling grafplaten van ridders, burgers en geestelijken bij de franciscanen in Maastricht is een zeldzaam voorbeeld. Bij de graven komen nog de geschilderde of gebeeldhouwde epitafen, die in de kerken⁶¹ en kloostergangen hingen. Het is waarschijnlijk dat bepaalde

uitbreidingen van kerken waren bedoeld om de mogelijkheden voor begraven te vergroten en werden meebetaald door de families, zonder echter werkelijke grafkapellen te vormen, zoals het geval was bij de augustijnen in Dordrecht.

Dezelfde families, maar ook de gilden en bestuurders van de stad, schonken dikwijls kleurrijke glasvensters met heraldische onderwerpen voor de grote kerkraden. Vermeldingen van giften komen in de laatmiddeleeuwse stadsrekeningen regelmatig voor. De bedelordekerken ontkwamen niet aan de bijna totale verwoesting van de middeleeuwse glasvensters in Nederland. Zo is het pseudo-glas-in-loodraam, geschilderd op een blind venster in de dominicanenkerk van Maastricht (afb. 25), een uitzonderlijke getuige van een decoratie die alles in aanmerking genomen gangbaar moet zijn geweest.

De meest tastbare overblijfselen van de kleurige versiering in de kerken vormen de muurschilderingen. In tegenstelling tot kerkmeubilair, glas-in-loodramen en beeldhouwwerken, die verwoest of verplaatst werden, verdwenen de schilderingen simpelweg onder witgekleurde lagen. Zo leiden restauraties nu soms tot toevallige ontdekkingen. Nog drie kerken hebben een geschilderde laatgotische decoratie op al hun gewelven: de franciscanenkerk in Roermond (afb. 13) en die van de dominicanen in Zutphen (afb. 2) en Zwolle.⁶² De beschilde-

Afb. 24. Broerenkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zwolle: zicht naar het koor (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, februari 1992).

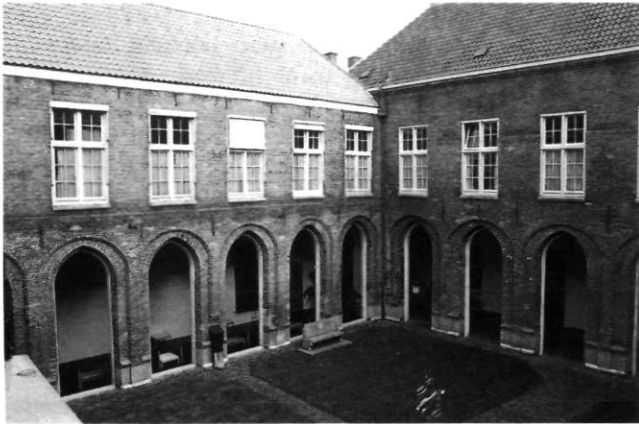

Afb. 25. Dominicanenkerk in Maastricht: blind koorvenster met restanten van beschilderde glasraamimitatie (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juli 1916).

ring in Zwolle - met het jaartal 1511 - is minder gerestaureerd dan de twee andere. Het gaat om een uitzonderlijk iconografische cyclus van dominicaanse ordeheiligen die zich uitsprekt over de gewelven en vergezeld gaat van wapenschilden van de schenkende families (afb. 24). Ook de twee kerken van Maastricht bewaren belangwekkende schilderingen, al zijn deze sterk beschadigd:⁶³ in de dominicanenkerk versiert een zeldzame cyclus van het leven van Thomas van Aquino, met het jaartal 1337, de tweede westelijke travee van de noordelijke zijbeuk. De schildering vormde de achterwand van het aan deze heilige gewijde altaar. Op het apsisgewelf van de franciscanenkerk is een stigmatisering van sint Franciscus te zien. De wandschilderingen die zijn ontdekt in de twee kerken in Leeuwarden verdienen een bijzondere vermelding op grond van hun late datum:⁶⁴ gerealiseerd in de jaren 1570-1575 moeten zij, middenin de godsdienstoorlog, een bijzondere catechetische functie hebben gehad.

De kloostergebouwen

Van drie middeleeuwse kloostercomplexen is een pandhof omringd door vier kloostergangen bewaard gebleven: bij de dominicanenkloosters in Haarlem (afb. 26) en Zwolle en bij de franciscanen in Weert. Deze laatste aanleg werd herbouwd

Afb. 26. Jacobijnen- of dominicanenklooster in Haarlem, thans stadhuis: noordelijke en oostelijke pandgangen (foto: THOC, oktober 1999).

in de 17de en 18de eeuw, waarschijnlijk op middeleeuwse fundamenteën. In Leeuwarden bevinden zich in het gebouwencomplex van de dominicanen enige overwelfde traveeën van de noordelijke en westelijke kloostergang, respectievelijk uit de 14de en de 16de eeuw (afb. 30 E). De gangen van de oude kloosterhof van de dominicanen in Nijmegen werden gesloopt in 1951. De westelijke arm van het kloosterpand van de franciscanen in Maastricht is een reconstructie uit 1941. Het augustijnenklooster in Dordrecht werd aan de noordoostkant van de kerk aangelegd en biedt een mooi voorbeeld van hoe het nieuwe kloostercomplex een plaats kreeg in de dichte perceelstructuur, die zo karakteristiek is voor een middeleeuws stadscentrum. Alleen de zuidwestelijke hoektravee van de kloostergang raakt aan de kerk, ter hoogte van de eerste rechte travee van het koor. Een gang tussen twee huizen verbindt de kloosterhof met de hoofdstraat. Bij de restauratie van het complex in 1972 is de loop van de vier kloostergangen in het plaveisel aangegeven. Aan de steunberen te zien moeten zij overwelfd zijn geweest.

Elders zijn één of meerdere conventsgebouwen bewaard die het met behulp van de kadasterkaarten mogelijk maken het vierkant van de kloosterhof te lokaliseren.⁶⁵ Kenmerkend zijn de kleine afmetingen. Het stedelijke milieu maakte de ontwikkeling van kloosterhoven van meerdere duizenden vierkante meters, zoals in de grote abdijen, onmogelijk en beperkte de opzet van het complex rondom de compacte binnenhoven. De kloostergangen lagen dan ook niet als zelfstandige bouwdelen voor de hoofdgebouwen, maar waren er in geïntegreerd. Zelfs de kloostergang tegen de kerk had meestal een verdieping. Een tweede binnenhof of buitenhof - bestemd voor dienstgebruik - was duidelijk onderscheiden van de kloosterhof. Bij voldoende plaats waren hierachter tuinen aangelegd (afb. 4).⁶⁶ Sommige opgravingen hebben uitgezonden dat de kloostergangen eveneens als begraafplaats dienden en bedekt konden zijn met grafplaten. De openingen van de kloostergangen waren verglaasd en soms zelfs voorzien van gebrandschilderde vensters, die evenals in de kerken geschonken waren door de stad of door particulieren.⁶⁷

De actuele stand van onze kennis staat nauwelijks toe om de interne organisaties van de gebouwen rond de kloosterhof te reconstrueren. Er bestaan geen beeldbronnen uit de periode voor het eind van de 16de eeuw en de enkele bewaard gebleven gebouwen zijn allen sterk gewijzigd. De oostelijke vleugel van het dominicanenklooster in Haarlem is het best bewaarde deel van een kloostercomplex en heeft een plattegrond die overeenkomt met de gebruikelijke opzet van een middeleeuws klooster (afb. 30 B).⁶⁸ Alle vertrekken zijn met ribgewelven overwelfd en de kloostergang maakt deel uit van het hoofdgebouw. Tegen de kerk bevond zich de trap naar het dormitorium; vervolgens de sacristie - waar een uitzonderlijk raamwerk van een laatgotisch kruisvenster bewaard gebleven is -; volgt een dwarsgelegen gang die de kloosterhof verbindt met de steeg naar de markt (afb. omslag achterzijde); de kapittelzaal tenslotte is overwelfd met zes kruisribgewelven die rusten op twee centrale zuilen van steen. Wat verder staat op een zuil als wijdingsdatum 1486, wat perfect past bij de datering van dit gebouw. Op de verdieping moet het dormitorium gelegen hebben. De oostelijke vleugel van het dominicanenklooster in Zutphen bezit enkele overwelfde kelders en sporen van de spitsbogen van de oostelijke vensters van de kapittelzaal. Aan de noordzijde ligt een dwars geplaatst bouwwerk dat bestaat uit een overwelfde begane grond, voorzien van een schouw en van een zijgang, en een grote zaal op de verdieping, bedekt met een beschoten kap. De bestemming van dit gebouw blijft onzeker: het kan het refectorium of de bibliotheek zijn geweest. Fragmenten van spitsboogreeksen van de zijmuren van de kapittelzaal zijn recentelijk vrijgekomen tijdens de herinrichting van de terreinen van het dominicanenklooster in Den Haag en dat van de franciscanen in Maastricht. Andere oude elementen zijn bewaard bij de franciscanen in Kampen, evenals in de *Statenkamer* in Utrecht, waarvan de kern de oostelijke vleugel van het franciscanen-klooster was. Het is zeker dat de dormitoria, opgebouwd uit alkoven en later uit cellen, zich uitstrekten over de verdieping van de andere kloostergebouwen.

Een ander verplicht onderdeel van de kloosters is de eetzaal, het refectorium. Terwijl dit bij de abdijen meestal langs de kloostergang aan de zijde tegenover de kerk ligt, is zijn plaats in de stadskloosters veel minder systematisch. Bij de dominicanen in Haarlem bestaat de zuidvleugel uit een lange tweebeukige ruimte, overwelfd met kruisribgewelven die rusten op een rij van zes natuurstenen zuilen. Deze fraaie zaal valt gedeeltelijk samen met de kloostergang en diende niet alleen als refectorium, maar waarschijnlijk ook als multifunctionele zaal. Archivalische bronnen melden dat de refectoria van de bedelorden regelmatig gebruikt werden voor de bijeenkomsten van kooplieden, gilden of de stedelijke overheid, of als 'neutraal terrein' bij de arbitrage van conflicten. De kloosters vielen niet onder de stedelijke rechtspraak en het gebeurde geregeld dat voortvluchtigen er een schuilplaats vonden. Ook kwam het voor dat de broeders hun klooster openstelden voor een heerser en zijn hof, wanneer hij in de stad verbleef, en zelfs aan sommige handelaren tijdens de grote jaarmarkten. Dit alles kon leiden tot misbruik of excessen die nauwelijks

te verenigen waren met het principe van de clausuur. Het is misschien om deze reden dat sommige refectoria verder van de kloosterhof lagen. Maar de adellijke of burgerlijke 'gebruikers' waren precies dezelfde lieden die zich lieten begraven in de kerk of in de kloostergang en behoorden tot de broederschappen waarvan de kapellen zich in de kerk bevonden. Deze complexe sociale relaties verschilden niet alleen van plaats tot plaats, maar binnen eenzelfde stad eveneens van klooster tot klooster. He is zeker niet toevallig dat het refectorium van de augustijnen in Dordrecht na het vertrek van de ordebroeders *Statenzaal* werd en het klooster van de dominicanen van Haarlem het *Prinsenhof*. Dat van de franciscanen in Utrecht werd toegewezen aan de *Statenkamer*.

De kloosterbibliotheek was een ander vast onderdeel van de bedelordekloosters, vooral wanneer deze plaats boden aan een *studium generale*. In de 16^e eeuw waren het vaak de belangrijkste bibliotheken van de stad, maar de plunderingen van de beeldenstormers vernietigden de meeste. In Zwolle wordt een vrijstaand gebouw ten noordwesten van de kloosterhof algemeen *librije* genoemd. Het vertrek boven de kloostergang aan de zijde van de kerk lijkt aan het eind van de Middeleeuwen een bevoorrechte plaats voor de inrichting van de kloosterbibliotheek te zijn geweest. De verdieping bood bescherming tegen vochtigheid, en zelfs tegen overstromingen, en de ligging tegen de kerk was tevens de verst verwijderde van de keukens, de plaats waar het brandrisico het grootst was.

Bij de dominicanen in Leeuwarden en Haarlem zijn belangrijke middeleeuwse bouwdelen bewaard aan de westzijde van de kloosterhof.⁶⁹ Hun bestemming is onbekend. Bestond er een scheiding tussen paters, fraters en novicen, zoals het geval was in abdijen, of tussen koormonniken en conversen? Hadden de prior en de gardiaan aparte appartementen? Hoe waren de keukens, voorraadkelders, latrines, riolen en andere diensten georganiseerd? Hadden de kloosters een ziekenzaal? Zeker, delen van dergelijke elementen zijn soms door de archeologen aan het licht gebracht, maar deze hebben tot nu toe hun aandacht toch vooral op de kerken en graven gericht. Het zijn vragen die tot op de dag van vandaag onbeantwoord blijven.

Conclusie: een 'armoedige' en stedelijke architectuur

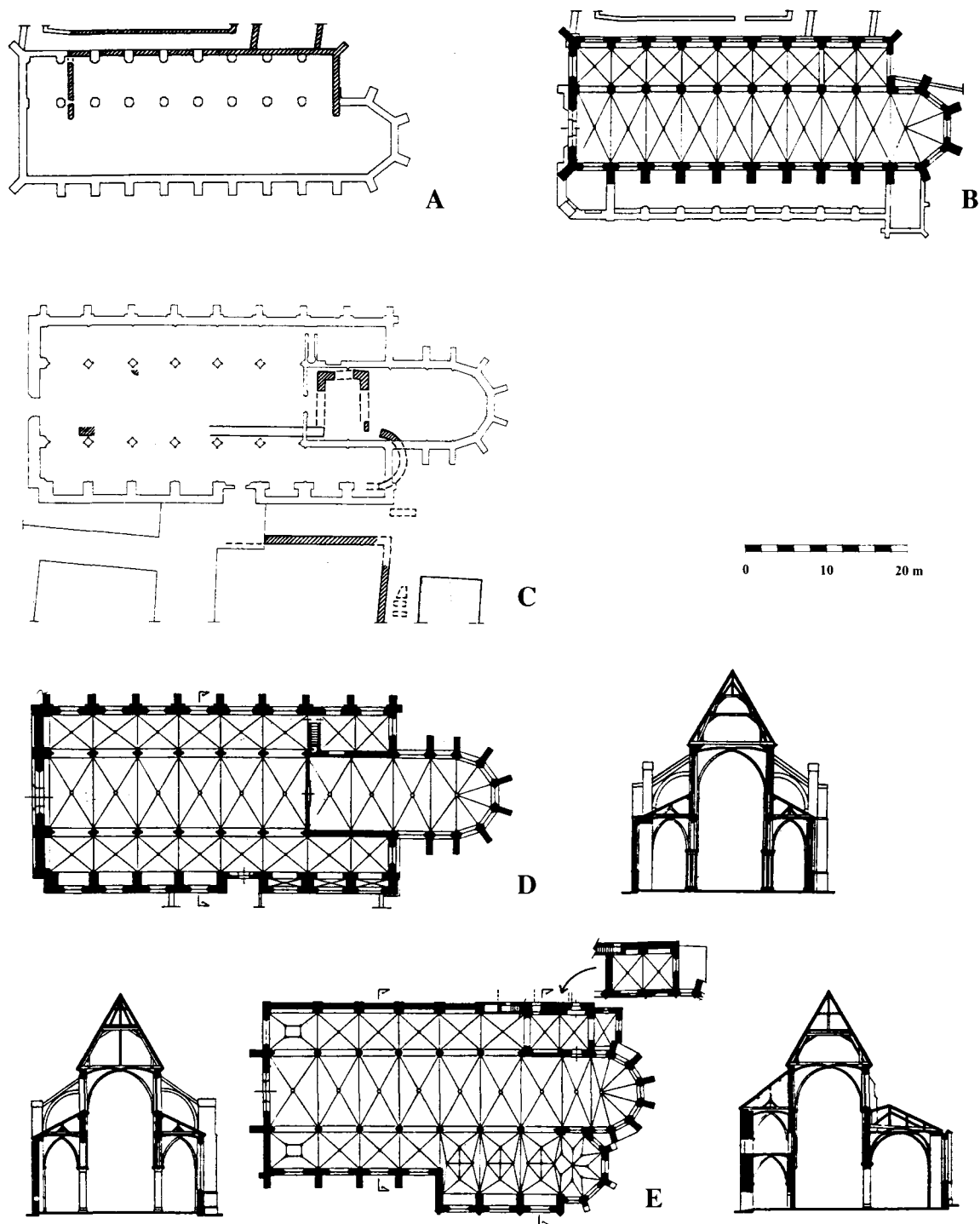
Zoals de reeks van op dezelfde schaal getekende kerkplattegronden (afb. 28-32) laat zien, hebben er verschillende typen bedelordekerken naast elkaar bestaan: van de basiliek tot de hallenkerk. Alle kerken omvatten een koor en een schip, die de uitdrukking vormen van de twee aspecten die niet alleen de liturgie maar evenzeer de roeping van de broeders kenmerken: het gemeenschappelijk leven en de prediking. Hierbij voegt zich een derde karakteristiek, dierbaar aan de bedelorden: het armoede-ideaal. Wat betreft de architectuur, hebben we gezien dat de 'armoede' een zekere monumentaliteit gebaseerd op harmonieuze verhoudingen en de opening naar het licht niet uitsloot, maar dat het voor alles om de eenvoud

ging: eenvoud van volumes en composities - geen toren, geen kooromgang, geen groot portaal, geen galerijen, zelden een transept -, eenvoud van de gotische structuur - vlakke muren, liever zuilen dan samengestelde pijlers, geen triforium, een eenvoudige herhaling van traveeën -, eenvoud in de architecturale decoratie - beperkte lijsten en profielen, afwezigheid van figuratief beeldhouwwerk en decoratieve sculptuur. Het zijn kenmerken die de Nederlandse bedelordekerken delen met die in de aangrenzende gebieden.

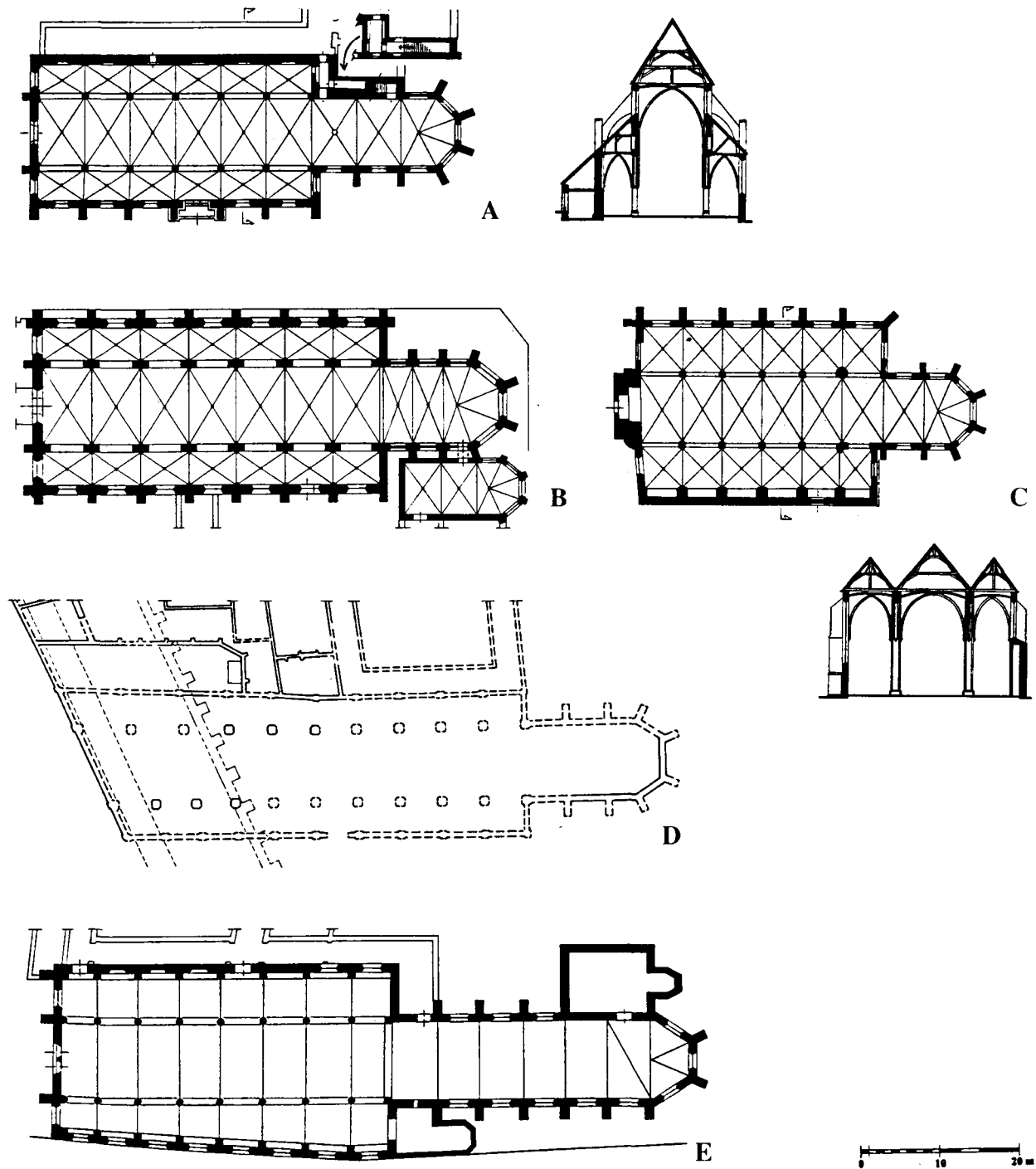
De onderzochte kloosters laten een groot aanpassingsvermogen aan de stedelijke context zien. Terwijl bepaalde processen van vestiging en uitbreiding constant bleven, varieerde de uitwerking in alle gevallen. Terwijl alle broeders van een orde volgens dezelfde regel leefden en tijdens de vergaderingen van het provinciaal en generaal kapittel overeenstemden in dezelfde en gemeenschappelijke theologische, organisatorische en juridische standpunten, brachten zij hun idealen op diverse wijzen in de praktijk: aangepast aan de werkelijkheid ter plekke, verschillend in iedere stad, predikend in de taal van de plaats en gericht op specifieke sociale groepen. Op dezelfde manier moest hun architectuur tegelijkertijd volgens de regel en stedelijk zijn. Dat wil zeggen dat het verloop van het dagelijks leven volgens de orderegel er plaats kon vinden - koorgebed, slot, studie, gemeenschap, armoede, prediking, enz. -, maar dat er ondertussen ook rekening werd gehouden met de dagelijkse werkelijkheid van het plaatselijke stadsleven - politiek, kerkelijk, sociaal, economisch, juridisch, enz. - en de materiële noden.

Zoals de kloostergangen en de kerken plaats boden aan graven, zoals de broederschappen en gilden er hun altaren hadden, zo dienden de refectoria voor zeer diverse bijeenkomsten. Deze constante tweeledigheid verklaart hoe binnen een 'armoedige en eenvoudige' architectuur zulke weelderige giften een plaats kregen: meubilair, gebrandschilderde ramen, schilderijen, graven, altaren, etc. vormden in zekere zin de bruidsschat van de patriciërsfamilies, van de gezagsdragers en van de verschillende sociale milieus die deze plaatsen regelmatig bezochten, niet zonder wederzijdse rivaliteit.

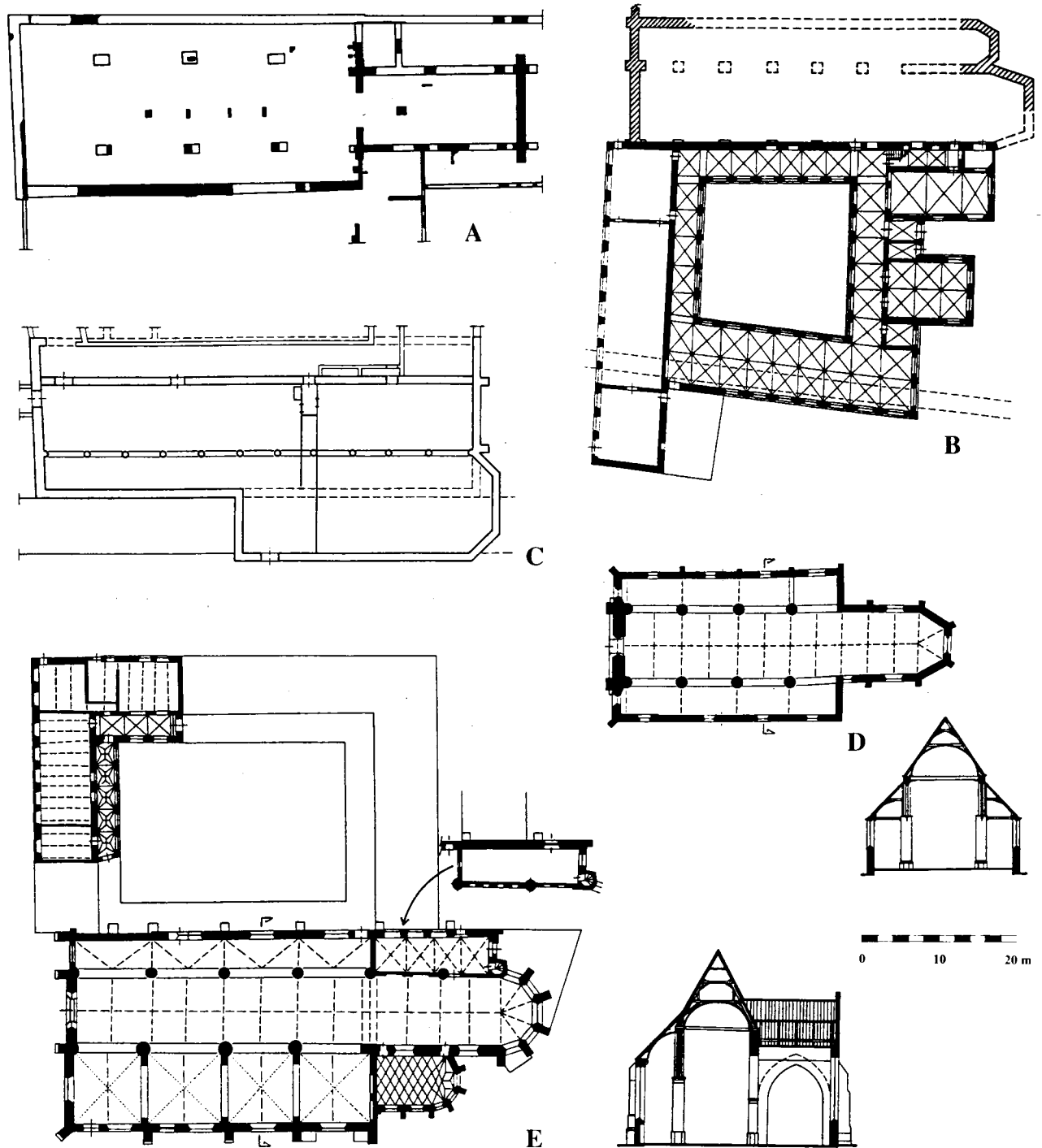
De bedelordekerken waren in de stad direct herkenbaar. Zij waren geen kapittel- of parochiekerken, noch kapellen van de Derde Orden of van gasthuizen. Het aan deze kerken eigen concept beantwoordde aan de opdracht van de bedelorden in de middeleeuwse steden van West-Europa. Voor de concretisering van hun specifieke 'internationale' architectuurconcepten zochten zij hun toevlucht tot plaatselijke bouwmaterialen en -tradities, zonder dat hun gebouwen producten van de 'regionale bouwscholen' werden. Het is een vorm van aanpassing die te vergelijken is met het gebruik van de volkstaal voor de prediking: op beide wijzen stelden de broeders zich in dienst van theologie en Kerk.

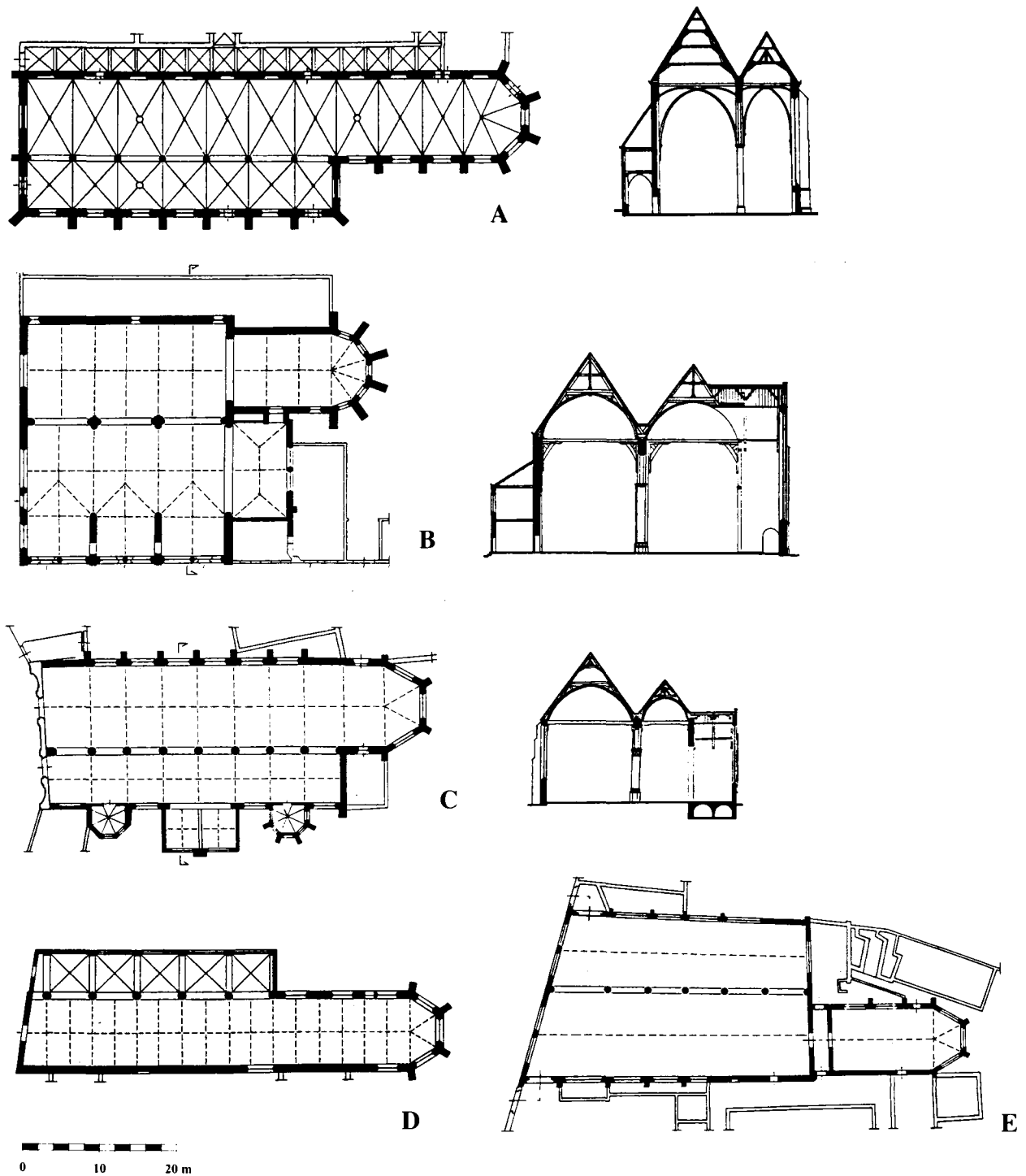
Afb. 28. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. eerste dominikanenkerk in Nijmegen (naar H. Brunsting); B. tweede dominikanenkerk in Nijmegen (naar P.J.H. Cuypers en H. Brunsting); C. eerste franciscanenkerk in Maastricht (naar R.A. Hulst); D. tweede franciscanenkerk in Maastricht (naar E.J. Kalf); E. dominikanenkerk in Maastricht (naar A. Mulder). Tekeningen: THOC 2001.

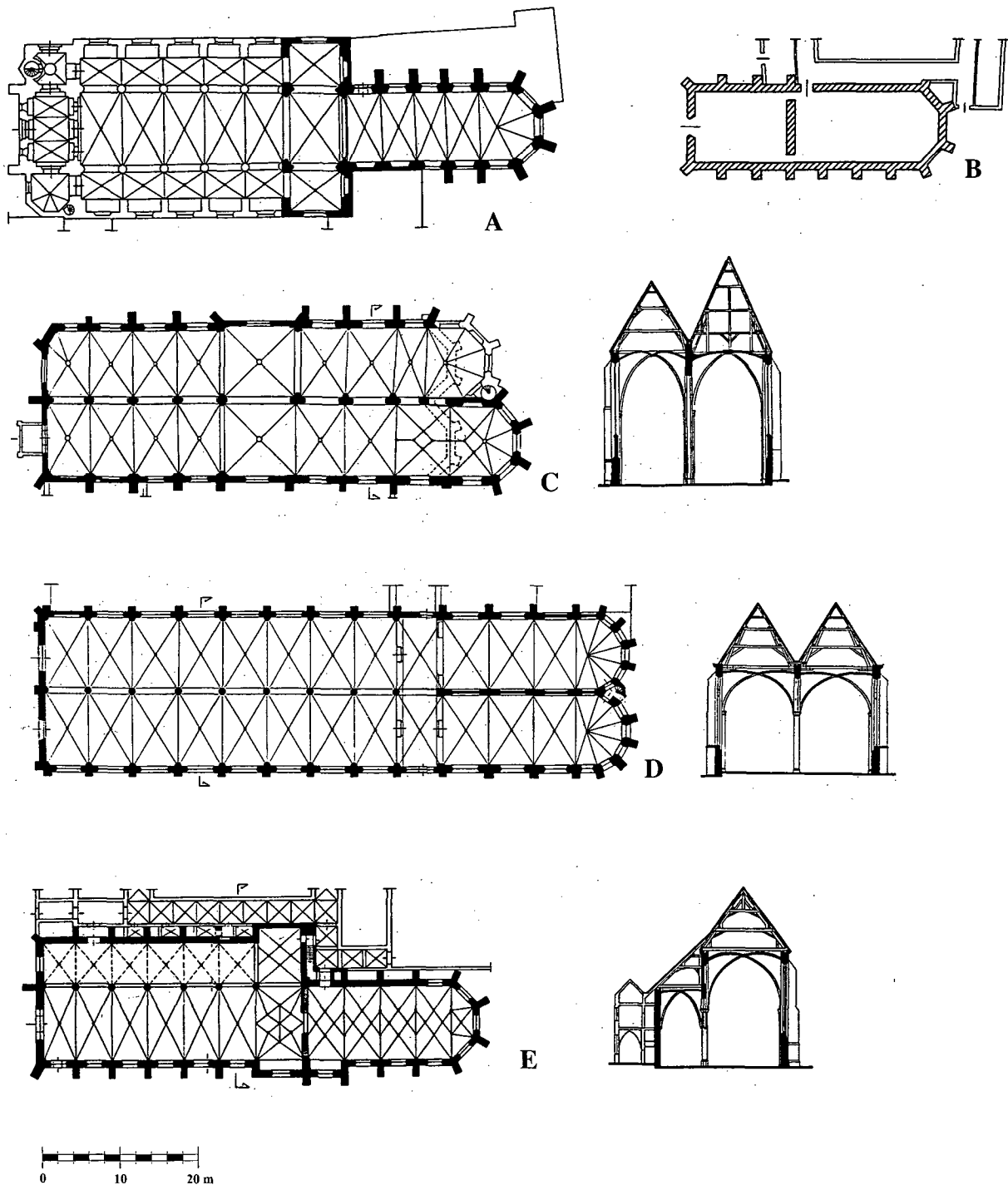
Afb. 29. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. dominikanenkerk in Zutphen (naar G.H. Kleinhout en A.J. van der Steur); B. franciscanenkerk in Groningen (naar plattegrond van 1820); C. franciscanenkerk in Roermond (naar D. Boer en A. Warffemius); D. franciscanenkerk in 's-Hertogenbosch (naar A. van Drunen en H.L. Janssen); E. franciscanenkerk in Utrecht (naar A.F.E. Kipp en E. Kylstra). Tekeningen: THOC 2001.

Afb. 30. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. franciskanenkerk in Delft (naar E.J. Bult); B. dominikanenkerk en -klooster in Haarlem (naar Openbare Werken Haarlem en H. Sarfatij); C. dominikanenkerk in 's-Hertogenbosch (naar H.L. Janssen en J.R. Treling); D. franciskanenkerk in Bolsward (naar A. Mulder); E. dominikanenkerk en -klooster in Leeuwarden (naar R. Terpstra en P. Wiersma). Tekeningen: THOC 2001.

Afb. 31. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. dominikanenkerk in Zwolle (naar H.W. van der Voet en D.J. de Vries); B. dominikanenkerk in Den Haag (naar A. Mulder en Ph. Bolt); C. augustijnenkerk in Dordrecht (naar H.A. Reus, van Bilderbeek en Basters); D. franciscanenkerk in Leeuwarden (naar J. Scheepens), E. franciscanenkerk in Amsterdam (naar J.J. Bilhamer). Tekeningen: THOC 2001.

Afb. 32. Plattegronden en dwarsdoorsneden van kerken: A. karmelietenkerk in Utrecht (naar W.A. Hemsing); B. franciscanenkerk in Amersfoort (naar G. Berends); C. franciscanenkerk in Deventer (naar J.J. van Nijendael, Roebbers en Klein Douwel); D. franciscanenkerk in Kampen (naar R. Offringa); E. franciscanenkerk in Weert (naar J. Kayser en A. Warffemius). Tekeningen: THOC 2001.

Afb. 27. Minderbroederskerk, voormalige kerk van de franciscanen in Maastricht: gewelf van de apsis (foto: THOC, maart 2001).

Afb. 33. Broederkerk, voormalige kerk van de dominicanen in Zutphen: kraagsteen in het koor met een afbeelding van een hondje, het symbolische dier van de dominicanen ("Domini canes", let.: "de honden van de Heer") (foto: THOC, oktober 1999).

Noten

- 1 W. Schenkluhn, *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*, Darmstadt 2000.
- 2 Graag wil ik op deze plaats een aantal mensen bedanken. In de eerste plaats prof. dr. Aart Mekking van de *Universiteit Leiden* die mijn onderzoeksproject dat liep van september 1998 tot augustus 2000 van harte verwelkomd en ondersteund heeft. Veel baat heb ik gehad van de hartelijke samenwerking met prof. dr. Dirk Jan de Vries en de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, evenals de hulp en aanmoedigingen van: prof. dr. Wim Blockmans, drs. Truus Brandsma, drs. Véronique Cardon, drs. Wim Cerutti, drs. Karel Emmens, prof. dr. H.L. Janssen, drs. Tomasz Jaroszek, drs. Theo Noordholland de Jong †, drs. Pierre Pesch, drs. Albert Reinstra, drs. Herbert Sarfatij, prof. dr. Wolfgang Schenkluhn, dr. Henk van de Schoor, dr. Ad van Drunen, dhr. Ab Warffemius en drs. Jeroen Westerman.

Afb. 34. Dominicaner predikant in habijt, vermoedelijk de heilige Vincentius Ferrer vanwege het attribuut van de bisschopsmijter die naast hem is afgebeeld. Kraagsteen in de zijkapel van de Grote- of Jacobijnerkerk in Leeuwarden, ca. 1515 (foto: THOC, maart 2000).

- 3 Th. Coomans, 'L'architecture médiévale des ordres mendiants (franciscains, dominicains, carmes et augustins) en Belgique et aux Pays-Bas', *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis / Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 70 (2001), pp. 3-108. De catalogus (pp. 62-108) bij die studie is een onontbeerlijke aanvulling op dit artikel.
- 4 S.P. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon* (Van Gorcum's historische bibliotheek 101), Assen 1984. C.H. Lambermond, *De dominicanenorde. Stichting en vestiging in Nederland*, Heiloo 1947. De andere werkinstrumenten vragen dringend om actualisering: M. Schoengen, *Monasticon Batavum: I. De Franciscaansche Orden, II. De Augustijnsche Orden benevens de broeders en zusters van het Gemene Leven..., III. De Benedictijnsche Orden benevens de Carmelieten en Jesuiten* (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks 45), Amsterdam 1941-1942; D. de Kok, *Monasticon Batavum: Supplement* (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks 45), Amsterdam 1942.
- 5 J. Le Goff, 'Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: l'implantation des ordres mendiants', in: *Annales E.S.C.M.*, 23 (1968), pp. 335-352.

- 6 W. Simons, 'Bedelordenvestiging en middeleeuws stadswezen. De stand van zaken rond de hypothese - Le Goff', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 12/1, februari 1986, pp. 39-52 (39).
- 7 P.A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters vóór ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen (Hollandse Studiën, 10)*, Dordrecht 1977.
- 8 A. De Meyer, *La Congrégation de Hollande ou la réforme dominicaine en territoire bourguignon, 1465-1515*, Liège, 1946; A.G. Jongkees, *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477*, Groningen 1942.
- 9 De domicaner kerken in Leeuwarden, Den Haag en Zwolle; de franciscaner kerken in Maastricht en Roermond; de augustijnenkerk in Dordrecht.
- 10 F.J. van der Vaart, *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School. Studies over architectuur en stedenbouw (Nijmeegse Kunsthistorische Studies, 7)*, Nijmegen 1999, pp. 31-125 [deel I: Stad en bedelordes. Een methodisch onderzoek naar de vestigingsplaats, de locatie, translatie en opzet van de eerste franciscanen- en dominicanenkloosters (vóór 1230) in Noordwest-Europa].
- 11 G. Vermeer, *Kloosters van baksteen. De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot omstreeks 1300*, Amsterdam-Almere 1999, pp. 141-155.
- 12 W.M.G. Cerutti, *Het stadhuis van Haarlem. Hart van de stad*, Haarlem 2001, pp. 162-193; A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.), *De Broerenkerk te Zwolle*, Zwolle 1989; K. Emmens, J. Kamphuis en A. Viersen, *Bouwhistorische documentatie: Minderbroederskerk, St. Pieterstraat 5-7, Maastricht, s.l., 1996; Het Rijksarchief Limburg. Een nieuwe huisvesting voor het RAL in Maastricht*, Den Haag 1996.
- 13 E.H. ter Kuile, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, De provincie Gelderland, Het kwartier van Zutphen*, 's-Gravenhage 1958, pp. 240-247 en 594-607; J. Kalf, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg, 1/2, De monumenten in de gemeente Maastricht: kerkelijke gebouwen*, 's-Gravenhage 1930, pp. 164-188.
- 14 W.J. Alberts, *Het Rijnverkeer bij Lobith anno 1306: de tolrekening van Lobith over het jaar 1306-1307 betreffende invoer en uitvoer van handelsgoederen*, Zutphen 1986, p. 66.
- 15 G. Berends, 'De bouwgeschiedenis van het Observantenklooster' [Amersfoort], *Fleहित*, 14/2, september 1980, pp. 30-39; H.L. Jansen en J.R. Treling, ''s-Hertogenbosch, een groeistad uit de late Middeleeuwen, circa 1150-1350', *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, red. H. Sarfatij, Amsterdam 1990, pp. 86-98; E.J. Bult, 'Archeologische kroniek van Delft, september 1992-juni 1993', *Delfia Batavorum. Jaarboek 1993*, 1994, pp. 80-82; H. Sarfatij, 'Dordrecht: Voortstraat (Minderbroedersklooster)', *Holland, Archeologische kroniek Zuid-Holland*, 16 (1984), pp. 317-322, 17, 1985, pp. 357-362; H. Sarfatij, 'Het klooster der Dominicanen te Haarlem', *Haarlems bodemonderzoek*, 2, 1976, pp. 13-35; H. Halbertsma, 'Archeologisch nieuws' [Westroijen], *Nieuwsbulletin KNOB*, 73 (1974), pp. 245-246; H. Clevis en T. Constandse-Westermann, *De doden vertellen. Opgravingen in de Broerenkerk te Zwolle 1987-1988 (Stichting Archeologie IJssel / Vechtstreek, 3)*, Kampen 1992; E. Jacobs en M.M.A. van Veen, *Van kerk tot rekenwerk. Laat- en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout (Haagse Oudheidkundige Publicaties, 3)*, 's-Gravenhage 1995, pp. 16-22; V.L.C. Kersing, E. Jacobs en M.M.A. van Veen., *Tussen koor en contrôle. Opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout (VOM-Reeks, 1996-3)*, 's-Gravenhage 1996; H. Halbertsma, 'Archeologisch nieuws' [Leeuwarden], *Nieuwsbulletin KNOB*, 1972, pp. 23-26; R.A. Hulst, 'Het Minderbroedersklooster. Archiefkelders en bodemarchief', *Het Rijksarchief Limburg* 1996 (noot 12), pp. 76-95; M.P.M. Daniëls en H. Brunsting, 'De grenzen van het kloostererf der Predikbroeders te Nijmegen', *Numaga*, 4-5, 1957-1958, p. 117-149; A.F.E. Kipp, 'Janskerkhof 3', *Maandblad Oud-Utrecht*, 55/2, februari 1982, pp. 41-45.
- 16 De dendrochronologische dateringen werden uitgevoerd door het laboratorium Ring in Amersfoort op verzoek van D.J. de Vries, die ik, evenals Albert Reinstra, hartelijk wil bedanken.
- 17 D.J. de Vries, 'Datering van de Broerenkerk te Zwolle', *Bulletin KNOB* 86 (1987), pp. 186-187; D.J. de Vries, 'Dendrochronologische datierte Dachwerke in Maastricht (NL) und Umgebung', *Hausbau in Belgien. Jahrbuch für Hausforschung*, 44, Marburg, 1990, pp. 238-240; D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4)', *Bulletin KNOB*, 91 (1992), pp. 31-32 [Maastricht]; D.J. de Vries, 'Vergelijkende natuurwetenschappelijke dateringsonderzoek', *Bulletin KNOB* 99 (2000), pp. 78-79 [Haarlem]; A. Reinstra 'Historisch bouwhout als geschiedbron', *Keppelstok*, 61, december 2000, pp. 14-17 [Leeuwarden]. Alle resultaten zijn vermeld en besproken in de bijlage bij: Th. Coomans 2001 (noot 3), pp. 62-108.
- 18 W. Schenkluhn, *Ordines Studentes. Aspekte zur Kirchenarchitektur der Dominikaner und Franziskaner im 13. Jahrhundert*, Berlin, 1985.
- 19 Vóór 1310: 's-Hertogenbosch, Groningen, Haarlem, Leeuwarden, Maastricht, Nijmegen, Utrecht, Winsum, Zierikzee en Zutphen. In de 15^e eeuw: Den Haag, Rotterdam, Westroijen en Zwolle.
- 20 A. De Meyer 1946 (noot 8).
- 21 Vóór 1318: Amsterdam, Bolsward, Deventer, Dordrecht, Groningen, Harderwijk, 's-Hertogenbosch, Kampen, Maastricht, Middelburg, Roermond, Utrecht en Zierikzee. In de 15^e eeuw: Alkmaar, Amersfoort, Arnhem, Bergen-op-Zoom, Delft, Gorinchem, Gouda, Haarlem, Hulst, Leeuwarden, Leiderdorp/Leiden, Lichtenberg/Maastricht, Nijmegen, Sluis, Warnsveld/Zutphen en Weert.
- 22 De kloosters in Holland, Friesland, Brabant, Utrecht en Gelre vielen onder de Provincie van Keulen, terwijl die in Zeeland, Vlaanderen en Henegouwen deel uit maakten van de Provincie van Parijs. De *Provincia Flandriae*, die in 1523 werd gesticht, omvatte een deel van Vlaanderen, Zeeland, een deel van Henegouwen, enz., terwijl de in 1529 opgerichte *Provincia Germaniae Inferioris* Holland, Friesland, Brabant en Gelre besloeg.
- 23 Vóór 1330: Appingedam, Dordrecht, Maastricht en Middelburg; tussen 1489 en 1513: Enkhuizen en Haarlem.
- 24 Haarlem, Ouddorp, Schoonhoven, Utrecht, Vlissingen, Woudsend, IJlst en Zaltbommel.
- 25 W. Simons 1986 (noot 6).
- 26 Gefotografeerde facsimile's met begeleidend commentaar: C. Koeleman en J.C. Visser, *De stadplattegronden van Jacob van Deventer*, 8 mappen, Alphen aan den Rijn 1992-1998.
- 27 Naast drie parochies, waarvan twee een kapittel hadden, telde Leiden niet minder dan 18 mannen- en vrouwenkloosters van de tweede en derde orde plus drie begijnhoven. De stedelijke magistraat van Leiden droeg de reeds bestaande en door de derde ordebroeders verlaten kloostergebouwen van Leiderdorp aan de minderbroeders over in 1445. Met dank aan Madelon van Luijk voor deze precisering.
- 28 W. Cerrutti 2001 (noot 12), pp. 86-103.
- 29 Franciscanen in 's-Hertogenbosch en Maastricht; dominicanen in 's-Hertogenbosch en Haarlem, etc.
- 30 M.P.M. Daniëls en H. Brunsting 1957-1958 (noot 15); H. Sarfatij 1984-1985 (noot 15).
- 31 R.A. Hulst 1996 (noot 15); hetzelfde artikel werd gepubliceerd met als titel: 'Tussen wal en kerk. De Rijksarchiefofgravingen te Maastricht', in *Rotterdam Papers. A Contribution to Medieval and Post-medieval Archaeology and History of Building*, 10, Rotterdam 1999, pp. 103-116.
- 32 A.J.J. Mekking, 'Traditie als maatstaf voor vernieuwing in de ker-

- kelijke architectuur van de middeleeuwen. De rol van oud en nieuw in het proces van bevestiging en doorbreking van maatschappelijke structuren', *Bulletin KNOB* 97 (1998), pp. 205-223 (216).
- 33 W. Schenkluhn 2000 (noot 1), pp. 103-137; G. Binding en M. Untermann, *Kleine Kunstgeschichte der mittelalterlichen Ordensbaukunst in Deutschland*, 3^e uitg., Darmstadt 2001, pp. 329-390.
- 34 De 5/8 koorsluiting is de meest gebruikelijke bij de bedelorden, de 7/12 koorsluiting (die van de Sainte-Chapelle) de meest zeldzame.
- 35 De *Minoritenkirche* werd begonnen tegen 1260; de franciscanenkerk van Maastricht nam er de plattegrond op de travee nauwkeurig van over, evenals de 5/10 koorsluiting, de samengestelde pijlers, enz.
- 36 H.A.M. Andela, D.J. van der Meer, R. Steensma en G. Vermeer, 'De Broerekerk te Bolsward', *Keppelstok* 34 (1987), pp. 34-64
- 37 J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Haarlem 1969, p.175 (hoofdstuk 13).
- 38 5/10 koorsluiting bij de franciscanenkerk in Kampen en de dominicanenkerk in Den Haag; 5/8 bij de dominicanenkerk in Zwolle en de karmelietenkerk in Utrecht; 3/6 bij de franciscanenkerken in Weert, Utrecht en Amsterdam en de augustijnenkerk in Dordrecht. 7/12 koorsluitingen zijn mij onbekend.
- 39 H. Sarfatij 1984-1985 (noot 15); E.J. Bult 1994 (noot 15).
- 40 D.J. de Vries, 'Kerk en klooster tot 1580', in A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.), *De Broerenkerk te Zwolle*, Zwolle 1989, pp. 9-36.
- 41 S.P. Wolfs 1984 (noot 4), pp. 221-238.
- 42 De profielen van de samengestelde pijlers van de franciscanenkerk in Deventer, in pleisterwerk, dateren uit de 19^e eeuw.
- 43 Naast het maaswerk uit het eind van de 13^e eeuw in de franciscanenkerk in Maastricht en de dominicanenkerken in Maastricht en Zutphen, moeten de ramen in de westgevels van de franciscanenkerk in Deventer en de dominicanenkerk in Leeuwarden worden signaleerd, evenals de zijvensters bij de franciscanenkerken in Kampen en in Utrecht. Zie ook: H.J. Tolboom, *Vensterraceringen in Nederland (RV-bijdrage 18)*, Zeist-'s-Gravenhage 1998.
- 44 Zij diende als model voor vier neogotische kerken in Nederland en voor de kerk die de franciscanen in 1900 bouwden in het Belgische Turnhout.
- 45 Naar het prachtige voorbeeld van het Sint-Janshospitaal in Brugge.
- 46 R. Terpstra, *De Jacobijnerkerk te Leeuwarden. Vijf jaar restauratie*, Leeuwarden, 1978; *Monumenten (themanummer ter gelegenheid van de restauratie van de Jacobijnerkerk te Leeuwarden)*, 2/2, februari 1981; A. Reinstra 2000 (noot 17).
- 47 A. Mulder, 'De kloosterkerk te 's-Gravenhage', *Die Haghe. Bijdragen en mededelingen*, 1907, pp. 359-438.
- 48 A. Nelemans, *Sepulture ofte Graftboeck van de Augustijnenkerk te Dordrecht*, Dordrecht 1998.
- 49 A.J.J. Mekking 1998 (noot 32), pp. 217-218.
- 50 H.L. Janssen en J.R. Treling 1990 (noot 15).
- 51 Bijvoorbeeld in Weert.
- 52 Ik ben mw Truus Brandsma dankbaar voor alle inlichtingen over middeleeuwse doksalen (onderwerp van haar promotieonderzoek) die zij zo genereus met ons gedeeld heeft.
- 53 Utrecht, Museum Catharijneconvent, Inv. ABM s00071: *Verschijsing in kerkinterieur van de H. Maagd met Kind aan H. Dominicus tijdens zingen Salve Regina*, Noordelijke Nederlanden, 1495-1504, paneel, 87,5 x 47,5 cm.
- 54 T. Brandsma, 'Het doxaal in de oude franciscanenkerk te Maastricht', in R. de la Haye, J.H.M.M. van Hall en G.H.A. Venner (red.), *Achter de Minderbroeders. Opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in Limburg*, Maastricht 1996, pp. 37-58. De auteur onderstreept de overeenkomsten met het doksaal van de franciscanenkerk in Rothenburg (ca. 1300).
- 55 Dit werd me signaleerd door drs. Jan Dröge.
- 56 Er was een minimum aantal broeders vereist om het officie te kunnen vieren. Deze precisering kreeg ik van pater Raymond Van Wasenhove OP, waarvoor mijn oprechte dank.
- 57 Deze verschillende typen komt men met name tegen bij de franciscanen in Kampen, Roermond, Maastricht, Weert en Deventer en bij de dominicanen in Leeuwarden en Den Haag.
- 58 B. Kruisen, 'De koorbanken in de Sint-Martinikerk in Bolsward', in J. De Maeyer e.a. (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg (KADOC Artes 3)*, Leuven 1999, pp. 106-113
- 59 H. Sarfatij en W. Haakma Wagenaar, 'Grafschilderingen in Dordrecht', *Vondsten uit het verleden. Oudheidkundig bodemonderzoek. Archeologisch jaarboek 1986*, Amersfoort 1986, pp. 82-85.
- 60 Bijvoorbeeld: H. Clevis en T. Constandse-Westermann 1992 (noot 15).
- 61 Bij de dominicanen in Zutphen (in Renaissancestijl, zeer beschaafd).
- 62 A. de Vries, 'De gewelfschilderingen', en A.J. Mensema, 'Het heraldisch prachtvertoon', in A.J. Gevers en A.J. Mensema (red.) 1989 (noot 12), pp. 100-121 en 122-159 [Zwolle]; A.M. Beekman, *700 jaar Broederenkerk 1293-1993*, Zutphen 1994, pp. 19-27.
- 63 E. Franquinet, 'Een merkwaardige oude wandschildering in de Dominicanenkerk te Maastricht', *De Nedermaas* 2 (1924-1925), pp. 135-137; A. van Grevestein, 'Laat-middeleeuwse schilderijen', *Het Rijksarchief Limburg* 1996 (noot 12), pp. 48-57.
- 64 H.M. van den Berg, 'Een apostelserie uit 1575 in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden', *Bulletin KNOB* 77 (1978), pp. 89-99; B. Knipping, 'De muurschilderingen in de Galileëkerk te Leeuwarden', *De Vrije Fries*, 36, 1941; B. Verbeek, *Oud en Nieuw Galilea. De kloosters der Minderbroeders in Leeuwarden (Frisia catholica 14)*, Leeuwarden, 1951, pp. 45-47. De muurschilderingen van de franciscanenkerk zijn tijdens de sloop van het gebouw afgenomen. Ze worden bewaard in het Friesch Museum.
- 65 Franciscanen in Amersfoort, Kampen, Maastricht en Utrecht; dominicanen in Den Haag, Leeuwarden en Zutphen. Oude plattegronden geven informatie over de franciscanenkloosters in Amsterdam en Groningen en die van de dominicanen in 's-Hertogenbosch. Opgravingen zijn uitgevoerd in de kloosterpanden van de franciscanen in 's-Hertogenbosch, Dordrecht en Utrecht en van de dominicanen in 's-Hertogenbosch.
- 66 De voorhoven en de tuinen zijn bekend van oude afbeeldingen: franciscanen in Amsterdam; dominicanen in 's-Hertogenbosch: J. Verheijen, *Middeleeuwse Nederlandsche kloosters (Heemschutserie 51)*, Amsterdam, 1947, pp. 92-105; F.J. van der Vaart, 'Het predikbroedersklooster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd', *Bulletin KNOB* 87 (1988), pp. 93-117.
- 67 D. van Andrichem, 'Beglaasde pandramen bij de Observanten te Weert tegen het einde der Middeleeuwen *Bulletin KNOB* 10 (1917), pp. 232-233.
- 68 W.M.G. Cerutti 2001 (noot 12).
- 69 In Haarlem, gebouwd in twee fases: 1380/1381d en 1465/1466d.